

GİRİŞ

Tarihleri boyunca egemenliğine girdikleri hemen her devletten zarar gören Ermeniler, aradıkları huzurlu yaşamı Türk hakimiyeti altında bulmuşlardır. Türklerle ilk siyasi temasları 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulmaya başlanan beylikler zamanında tanışan Ermeniler yaşadıkları baskı, eziyet ve kötü muamelenin ardından Türklerin her konuda gösterdikleri anlayışa, dinsel konulardaki hassasiyetlerine hayran kalmış ve yüzyıllardır yaşadıkları eziyetlerden kurtulmak için Selçukluların Anadolu'ya geçmelerine yardım etmişlerdir. Hatta Ermeni tarihçi Agoshik "Ermeniler Bizans'a olan düşmanlıkları sebebiyle Türkler'in Anadolu'ya gelmelerine sevinmişler, hatta Türklere yardım etmişlerdir." der.¹ Pek çok Ermeni tarihçi Süleyman Şah, Sultan Melikşah gibi Selçuklu Sultanlarından "*Hristiyanların Babası*"² olarak bahseder, onları koruyucu olarak görürler. Çünkü bu sultanlar ele geçirdikleri yerlerdeki Ermenilerin kiliselerini tamir ettirmiş, buradaki manastırları ve papazları vergiden muaf tutmuş onlara karşı son derece anlayışlı ve müşfik davranmışlardır. Ancak Ermeni milleti menfaate dayalı seçimler yaptıklarından Haçlı seferleri başladığında, özellikle Çukurova Ermenileri Haçlılara yardım etmiş ancak kısa bir süre sonra yaptıkları yanlış anlamalarına rağmen Türklerden değil Haçlılardan zarar görmüşler hatta topraklarında bir Haçlı Prensiği bile kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kurulması ve Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethederek başkent yapmasının ardından Kilikya bölgesindeki Ermeniler Bursa'ya getirilerek buralarda iskan edilmişlerdir. Ayrıca Ermenilerin ilk ruhani merkezi olarak bilinen Kütahya'daki merkezde buraya nakledilmiştir.³

Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethetmesinin ardından 1461 yılında Bursa'daki dini lider Hovakim'i İstanbul'a getirterek burada bir

¹ Osman TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971, s. 35.

² TURAN, *a. g. e.*, s. 36.

³ Ergünöz AKÇORA, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk-Ermeni Toplum İlişkilerine Etkileri", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 124; İbrahim Yılmazçelik, "XIX, Yüzyıl'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, c. I, Elazığ, 1987, s. 242-243.

Ermeni Patrikhanesi kurdurmuş ve Hovakim'e "Bütün Türkiye Ermenilerinin Patriği" ünvanını vermiştir. Böylece Ermeniler Gregoryan olarak teşkilatlanmaya başlamışlardır. Bu dönemde pek çok Ermeni yaşadıkları yerleri terk ederek İstanbul'a yerleşmeye başlamışlardır.⁴

Ermeniler yüzyıllar boyunca Osmanlıların hakimiyeti altında bulunan topraklarda barış içinde yaşamışlar, önemli görevlerde bulunmuşlar devletin yönetim tabakasında hizmet etmişlerdir. Bu yüzden "Millet-i sadıka"⁵ olarak anılmışlardır. Hatta II. Mahmud döneminde sadakatlerinin bir ifadesi olarak kalpaklarına "tuğra" takılmasına müsaade edilmiştir. Osmanlı yönetimindeki Ermeniler her açıdan olabildiğince serbest bir hayat yaşarken Rusya'da Ermenilere ait vakıflar, okul ve dini müesseseler zorla ele geçirilmiş, Ermeni diliyle eğitim yasaklanmış, pek çok Ermeni sürgüne yollanmıştır.⁶

Ancak yıllar geçip Osmanlı Devleti zayıflamaya başladıkça, Fransız İhtilali'nin de etkisiyle Ermeniler bağımsızlarını kazanmak ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak için çalışmalarına başlamışlar, içlerinden çıkan komiteciler köyleri basıp Müslüman ahaliyi katletmeye başlamışlardır.⁷

Yabancı güçlerin elinde piyon olan Ermeniler onlara şirin gözükmek için ellerinden geleni yapmışlar, Batılı devletler ve Rusya'nın da yardımını da alan Ermeniler Avrupa'daki İslam düşmanlığından faydalanarak kendi yaptıkları katliamları Türklere yüklemeye çalışmışlardır.⁸

Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girip, hem askeri hem de siyasi güçlerin dikkati cephelere kayınca, bu durumdan istifade eden

⁴ Yavuz ERCAN, "15. ve 16. Yüzyılda Gayrimüslimlerin Hukuk ve İctimai Durumu", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, Ankara, 1983, s. 1134.

⁵ Sabahattin ÖZEL, *Millet-i Sadıka*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 21; Yusuf HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler (1915)*, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara, 2001, s. 18. ; Bahaeddin YEDİYILDIZ, "XVI-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumunda İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 141-142.

⁶ Gültekin URAL, *Ermeni Dosyası*, Kemer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 145-146.

⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, c. I 1906-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000, s. 18-24.

⁸ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, s. 198.

Ermeniler Anadolu'nun dört bir yanında isyanlar çıkartmaya başladılar. Bu isyanlardan Şebinkarahisar şehri de nasibini aldı. O devirde Sivas bölgesi içinde yer alan Şebinkarahisar, Doğu cephesindeki Türk ordusunun ikmal yollarından birinde yer almaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nda karargâhı Erzurum olan Doğu cephesine Türk kuvvetlerinin silah ve mühimmatı üç yoldan ulaştırılıyordu. Bunlardan en önemlisi Şebinkarahisar yolu idi. Karadeniz'in Giresun ve Ordu limanlarına denizyolu ile getirilen silah ve mühimmat karayolu ile Şebinkarahisar'a ve oradan vadi yolu ile Erzurum'a ulaştırılıyordu. İkinci yol Trabzon limanı ve Gümüşhane-Bayburt karayolu idi. Üçüncüsü ise Sivas Şarkışla'ya kadar trenle ve oradan yine kara yolu ile Erzurum'a ulaşıyordu. Bu üç yoldan en ekonomik ve güvenli olanı Şebinkarahisar istikâmeti idi.

İsyan çıkartmak için meşrutiyet ortamının getirdiği özgürlükten faydalanarak silahlanmaya başlayan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden faydalanarak 1915 yılında aktif şekilde isyan hareketlerinin içerisinde yer aldılar.⁹

1915 yılı içinde yalnızca Şebinkarahisar'da değil, Sivas vilayetinin diğer kazalarında ve Erzurum ile Trabzon vilayetlerinde de olaylar çıkmıştır. Bu olayların neticesinde pek çok Müslüman-Türk çeşitli işkencelere, taciz ve tecavüzlere uğramış, öldürülmüştür. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi buralarda da olayların önüne geçilemeyince 1915 yılında tehcir kararı alınmış ve bölgedeki Ermeniler Osmanlı Devleti tarafından isyan çıkaramayacakları düşünülen başka bölgelerine göç ettirilmişlerdir. 1916 yılında bölgenin Rus işgaline uğraması sonucu cinayetler Rus-Ermeni işbirliği içinde devam etmiştir.¹⁰

⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I., Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 147-170.

¹⁰ Louise NALBANDIAN, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963, s. 68.; Justin MCCARTHY, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Kitapevi, 3. Baskı, 1998, İstanbul, s. 200-221.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ TARİHİ VE OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER

I. TARİH İÇİNDE ERMENİLER

Ermeni tarihçileri bazı rivayetlere dayanarak tarihlerini olabildiğince eskilere dayandırma gayreti içerisindeyler. Buna göre bazı Ermeni tarihçileri millet kökenlerini Kitab-ı Mukaddes'e kadar götürürler. Buradan çıkardıkları netice şudur: "Ermeni milletin kökeni Sincar'dan gelen Yafes'in çocuğu Hayk'dan gelmektedir. Nuh'un gemisi Büyük Tufan'ın ardından Ağrı Dağı'na ya da kendi deyimleriyle Ararat'a oturmuş, sular çekildikten sonra da Nuh'un oğulları ve torunları bu bölge ve civarına yerleşerek yaşamlarını buralarda sürdürmeye başlamışlar ancak Nuh'un torununun torunu kabul edilen Hayk 130 yaşlarında iken Sincar taraflarına hareket ederek Babil Kulesi inşası sırasında orada bulunmuştur. Kule yıkılınca yanında bulunan oğulları ve torunları ile buradan hareket eden Hayk şu anda Ermenistan denilen bölgeye gelerek buraya yerleşmiş ve burada kendi içlerinde çoğalmışlardır."¹¹ Horenli Movses adlı Ermeni tarihçinin aktardığı bilgilerde buna yakındır ve yine Kitab-ı Mukaddes'e dayandırılmaktadır.¹²

Ancak bazı Ermeni tarihçileri bu tarzdaki görüşlere karşı çıkmaktadırlar. Örneğin bunlardan Dagavaryan "Milli tarihçilerimiz, Agatangelos'dan başlayarak, Kitab-ı Mukâddes'teki Torgma ailesi ve Aksanaz kelimelerini ırkımıza yaklaştırmaktadırlar. Halbuki, Togarma Ermenistan'ın güney doğusunda bir ülkedir. (Kipert) ihtimal çivi yazılı kitabelerde Tilgarima kalesi civarı ki, Asuristan'a göre kuzeyde idi. Askanaz, İşkuza dediğimiz bir İskit Hükûmeti idi. Atalarımız, Kitab-ı Mukâddes'te kendilerine bir kök bulmak için komşuları olan (mahlûkların yaratılış kitabındaki) Askanoz ve Torgamaları ileri sürmüşler ve Ermenilerinde bu iki komşu

¹¹ URAL, *a.g.e.*, s. 15.

¹² Moise de KHOREN, *histoire d'Armenien*, c. III., Venedik, 1881; nakleden: Gültekin URAL, *a.g.e.*, s.18

ulustan başka kökleri olamaz diyerek Hayk'ı Torgom'un oğlu saymışlardır“ demektedir.¹³

Buna göre Ermenilerin kendilerine yazmak ve dünyaya kabul ettirmek istedikleri efsanevi tarihlerinin bir değeri kalmamaktadır. İşin aslı Ermeniler hiçbir zaman tam egemenlik sağlayabilecekleri kendi devletlerini kurma, kendi kendilerini yönetme yeteneğine sahip olamamışlardır. Çeşitli devletlerin egemenliği altında onlara tabi devletler olarak yaşamlarını idame ettirmişlerdir.¹⁴

Birçok eserde Partların Türk asıllı bir kavim olduklarından söz edilmektedir ki bu da önemli bir detay olarak kendini gösterir. Bu konu ile ilgili çeşitli eserlerde şu tür ifadeler geçer : “Partlar Arya-Eraniyen bir medeniyete sahip bulunmamakla beraber, Türklerle aynı ırktan oldukları ispatlanmıştır. Achemenideler saltanatından, yani M.Ö. 6. yy.’dan itibaren Ari ülkesinde Tatar (Türk) milletinden kabileler olduğunu, Orta Asya’daki insan ırklarına ait bir eserde görmemek çok garip oluyor. Hyrcanielerle Partlar, bir satraplık içinde bulunuyordu. Dara kitabelerine göre, daha evvel bazı Tatar kabileleri vardı. Bunlar, imparatorluğun kuzey sınırlarını yağma ederler ve saltanat iddiasıyla ayaklananlara yardımda bulunurlardı. Part İmparatorluğu’nu kuran Arsace, Daien kabilesinin başkanıdır.”¹⁵

Bu ve bu gibi pek çok eserde Partların Türklerle akraba olduğu hatta öz be öz Türk olduğu belirtilir. Partların başındaki hanedanın adı Yunan yazarlarında dahi, *Dae* ve *Dai* olarak, Çinlilerle *Thai*, Kaponlarda *Dai*, Araplarda *Dai* olarak geçmektedir. Gaziantep ve yöresinde bugün hala Partların bu hanedanının adını soyad olarak kullanan aileler mevcuttur.¹⁶

Ermeni tarihine daha gerçekçi bir gözle bakıldığında bugün Ermenistan denilen bölgede zaman zaman farklı yönetim şekilleri ve devletlerin varlığına rastlanır. Bu

¹³ DAGAVARYAN, *Ermeni Tarihi Hakkında Bir Taslak*, Venedik, 1908, s. 11; nakleden: Gültekin URAL, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹⁴ Yavuz ERCAN, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 81.

¹⁵ *Memoir sur l’Asie Centrale*, 1875; aktaran Gültekin URAL, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶ URAL, *a.g.e.*, s. 18.

bölge M.Ö. 521'den 344'e kadar bir Pers Vilayeti, 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun bir parçası, 215'den 190'a kadar Selevkoslar'a tabi bir vilayet, 190'dan M.S. 220'lere kadar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı, 220'lerden 5. y.y. başına kadar bir Sasani Vilayeti, bu tarihten itibaren 7. y.y.'a kadar Bizans Eyaleti, 11. y.y.'dan itibaren ise Türk egemenliği altında yer almışsa da, buradaki Ermeniler hiçbir zaman tam olarak bağımsız olarak yaşamayı başaramamışlardır.¹⁷

Ermeniler bazı Ermeni tarihçilerinin iddia ettiği gibi büyük krallıklar oluşturamamışlar, vasal beylikler halinde yaşamışlardır. Ancak bu beylikleri de kendileri oluşturamamışlardır. Bu beylikler ya da kendi deyimleriyle "*prenslıklar*" kendilerinden siyasi açıdan faydalanmak, bazen tampon olarak kullanmak amacıyla kendilerinden daha güçlü devletler tarafından kurdurulmuşlardır. Bu beyliklerin başına ise kendilerine yakın buldukları beyleri ve bunların ailelerini getirmişlerdir. Tarih bu konuda pek çok örneğe sahiptir. Ancak Ermeni beyleri kendi menfaatlerini düşünerek devletler arasında sık sık yer değiştirmişler ve halklarının zarar görmesine sebep olmuşlardır.¹⁸

Ermeniler daha önce Perslerden kaçarak İç Anadolu'ya sığınmış, Sasaniler tarafından İran içlerine; Araplar tarafından Suriye ve Arabistan'a; Bizans tarafından İç Anadolu, İstanbul, Trakya, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Transilvanya ve Kırım'a; Haçlı seferleri sırasında Kıbrıs, Girit, İtalya'ya; Moğol istilasında Kazan ve Astrahan'a; Ruslar tarafından Kırım ve Kafkasya'dan Rusya içlerine sürülmüşlerdir. Böylece geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Buna göre Ermeni Diasporası adı verilen olgu 1915 tehcirinde ortaya çıkmamış olmalıdır.¹⁹

Ermeniler Hristiyanlığı kabul etmeden önce ateşe taptıklarından İranlılarla aralarında ortak bir kültür gelişmişti. Ancak Hristiyanlığı kabul etmelerinin ardından Bizans'la birbirlerine yaklaşmışlardır. Buna rağmen arada var olan mezhep ayrılıkları ve Ermenilerin ihanet etmeğe yatkın kimlikleri yüzünden Bizans'la sık sık sürtüşme

¹⁷ ERCAN, *a.g.m.*, 78-80.

¹⁸ Mehmet HOCAOĞLU, *Tarihte Ermeni Mezalimi Ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.10.

¹⁹ URAL, *a.g.e.*, s. 18-32.

yaşamışlardır. Bizans'ın Ermenilere yaptığı sürekli baskılar yüzünden Ermenilerin bir kısmı Kilikya'ya yerleşti.²⁰ Ermeniler din hürriyetine ancak Türk (Selçuklu) hakimiyetine girdikten sonra kavuşmuşlardır. Ermeniler yaşadıkları baskı, eziyet ve kötü muamelenin ardından, yüzyıllardır yaşadıkları zulümlerden kurtulmak amacıyla Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmelerinde yardımcı olmuşlardır. Bundan sonra Ermenilerin Türklerin hakimiyeti altındaki altın çağları başlamıştır.²¹

²⁰ Abdullah YAMAN, *Ermeni Meselesi Ve Türkiye*, İstanbul, 1973, s.14-16.

²¹ Necdet SEVİNÇ, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Milenyum Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2004, s. 42; Recep ŞAHİN, *Tarih Boyunca Türk İdareleri'nin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988.

II. OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

Osmanlı devletinin kurulması ve sonraki sürenin sonunda pek çok ermeni istanbul'a yerleşmiş ve istanbul'da fatih sultan Mehmet tarafından kurulmasına izin verilen ermeni patrikhanesine çeşitli yetkiler verilmişti.

Patrikhane Ermeni toplumunun bütün mezhep, nikah, boşanma, ölüm ve diğer sorunlarının çözümünde yetkilendirildi. Patrikhaneye ayrıca; kilise, okul, hastane ve benzeri sosyal kuruluşların yönetimi, buralardaki her türlü memuriyet işlemleri, nüfus sayımı gibi imtiyazlar da verilmişti.²²

Bu dönemde ve daha sonraki dönemlerde Osmanlı ülkesine gelen yabancı seyyahlar, büyükelçiler ve elçiler bu ayrıcalıklı durumu fark edip raporlarında yer vermişlerdir.²³

Ermeniler yüzyıllar boyunca Osmanlıların hakimiyeti altında bulunan topraklarda barış içinde yaşamışlar, önemli görevlerde bulunmuşlardır. 1800'lü yıllardan itibaren Osmanlı Ermenileri devlet içinde isyan için hazırlıklara başladılar. 1800'lü yıllarda Maraş-Zeyton, Van, Muş, Eleşkirt, Kayseri, Merzifon'da ayaklanmalar

²² Turgut İŞIKSAL, "Ermeni Propagandacılar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 77-78, İstanbul, 1974, s. 24.

²³ Napolyon Bonapart'ın İstanbul'da zengin bir Ermeninin kızıyla evlenen İstanbul Büyükelçisi Mareşal Sebastiani'nin 12 Temmuz 1808 tarihli raporunda şöyle denilmektedir:

"Majeste

İstanbul 'da 40 bin Ermeni vardır. Anadolu'nun Ermenistan denilen bölgesinde de nihayet yarım milyon Ermeni yaşamaktadır. Bu halkın hepsi halinden memnundur. İstanbul'daki Ermeniler arasında birçok büyük zengin var. Kibar Türk aileleri servetlerini adeta bunlara idare ettirmektedirler. Devlete faizle borç para veren bir takım bankerler de vardır ki , Ermeni milletindedirler. Derhal belirtmeliyim: bir kısmı Katolik , bir kısmı Rafizi olan bu Ermeniler devlete son derece itaatlidirler ve Türklere büyük muhabbet beslerler. Şu anda hemen hemen hiçbir Ermeni politika ile uğraşmamaktadır. Eminim ki , hiçbir zaman her hangi bir siyasi telkine kulak asmayacaklardır da. Ermeniler'in Osmanlı idaresine karşı girişilecek herhangi bir harekete katılmayacakları muhakkaktır. Aralarında Fransa 'ya sempati duyanlar da yok değildir. Fakat bu sempati, kendilerine Osmanlı olduklarını unutturacak derecede değildir. Yalnız; eğer Fransa günün birinde, yaşadıkları memleketten her hangi birini zapt edecek olursa, o memleketlerde oturan Ermenilerin Majestelerine hizmet edecekleri de muhakkaktır." bkz. Nizamettin Nazif TEPEDELENLİOĞLU, *Sultan 2. Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İstanbul, 1972, s. 101-102.

Ayrıca 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan Helmuth Von Moltke gözlemlerini şu cümle ile özetler:

"Aslında onlara Hristiyan Türk demek mümkündür." Helmuth Von MOLTKE, *Türkiye Mektupları* (çev.: Hayrullah ÖRS), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 35.

çıktı.²⁴ 1900'lerde isyanlar daha da arttı. 1905'te Sultan II. Abdülhamit'e suikast düzenlenmek istendiye de sultanın cami çıkışı oyalanması suikastın başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep oldu.²⁵ Birinci Dünya Savaşı öncesi Ermeni komitecileri bütün Osmanlı ülkesinde çıkarılacak genel bir isyan faaliyeti içerisine girdiler. Kasaba ve köylerde teşkilatlanmaya başlayan Ermeniler gizli silah depolarında yığınaklar yaptılar.²⁶ Hatta Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum milletvekili olarak görev yapan Taşnak Komitesi üyesi Pastırmacıyan, Rusya'daki Ermenilerden bir gönüllü intikam taburu kurdu.²⁷ Anadolu'daki Ermeniler ise silahlanmalarını sürdürüyorlardı. Amaç Osmanlı ordularını iki ateş arasında bırakmaktı. Nihayet Osmanlı Devleti'nin pek çok noktasında Ermeni isyanları çıkmaya başladı. Bunun üzerine ordunun da ısrarı üzerine hükûmet tehcir kararı almak zorunda kaldı(14 Mayıs 1915).²⁸ Tehcir kararındaki tek amaç Türkleri korumak değildi, Osmanlı Devleti Ermenileri de garanti altına almak istiyordu. Sonuçta tehlikeli bölgelerdeki Ermenilerin bir kısmı göçe tabi tutularak zararsız hale getirildi. 25 Nisan 1918 yılında Rusya'nın savaştan ve Osmanlı topraklarından çekilmesi üzerine ordu Kars'ı da geri aldı. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918'de yapılan Brest-Litovsk antlaşması ile Evliye-i Selase ve Doğu Anadolu toprakları Osmanlı Devleti'ne geri verildi.²⁹ Ancak 30 Ekim 1918 yılında yapılan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti 1914 yılı sınırlarına çekilmek zorunda kalınca Ordubat, Nahçıvan, Sürmeli, Kars, Ardahan, Artvin, Batum-Acara Türkleri Milli İslam Şurası adlı geçici hükûmetle bölgeyi Ermenilere ve Gürcülere karşı korudular. Ancak İngiliz Kafkas ordusu hükûmeti dağıttı ve Kars'ı Ermenilere, Ardahan'ı Gürcülere verdi.

²⁴ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 105-111.

²⁵ Muzaffer TAŞYÜREK, "Millet-İ Sadıkanın İhaneti", *Semerikand Dergisi*, İstanbul, Nisan 2002, S. 33-35.

²⁶ *Ermeni Komitelerinin Amal Ve İhtilaliyesi*, İstanbul, 1917, s. 166.

²⁷ SEVİNÇ, *a.g.e.*, 205

²⁸ Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, 1963, c. III., s. 40, Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Meselesi*, s. 214.

III. İSYANLARIN VE FAALİYETLERİN NEDENLERİ

Barış ve kardeşlik içinde birlikte asırlarca yaşayan Ermeniler, Osmanlı hakimiyetindeki diğer milletler ve asli unsur olan Türkler arasında son yüzyılda bazı sorunlar çıkmaya başladı ve olaylar isyanlara kadar gitti. Şüphesiz bu isyanları hazırlayan bazı faktörler vardı.

A) DIŞ DEVLETLERİN ETKİSİ

1. Rusya

Rusya Çarlığı kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti için her zaman tehlike olmuş öncelikli hedefleri sıcak denizlere inmek olduğundan bu amaçlarını gerçekleştirmek için ellerinden gelen her tür gayreti göstermişlerdir. Bunun için yaptıkları planların biri de Osmanlı idaresi altında yaşayan Gayr-ı Müslimleri Türkler aleyhinde kışkırtarak ayaklandırmaktı. Balkanlar'da uyguladıkları Slavlaştırma politikaları sonuç vermiş oradaki milletler birer birer ayaklanarak bağımsızlık elde etmişlerdi ve artık sıra Ermenilerdeydi. XIX. Yüzyıla kadar, Ermeniler Türk idaresinde huzur ve refah içinde kendi gelenekleri ve inançlarıyla yaşamışlardı. 1870'li yıllara değin yapılan antlaşmalarda Ermenilerle ilgili herhangi bir düzenlemede bulunulmasına gerek duyulmamıştır.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki ilişki ilk kez 17. yüzyıl sonlarında Petro'nun başa geçtiği sırada başladı. Aralarındaki bu ilişki 18. yüzyılın ilk çeyreği sonlarında bir tür ittifaka dönüştü. Ruslar, Gürcüler ve Ermeniler arasında ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalanmış, antlaşma 1783 yılında değiştirilerek Rusların Gürcü ve Ermeni prensliklerini İran ve Osmanlı'ya karşı Rusya'nın koruması altına alınmıştır. Antlaşma gereği Rusya'ya gönderilen pek çok Gürcü ve Ermeni çocuğu burada eğitimlerini tamamlamışlardı. Bu çocuklar memleketlerine dönüp hizmet etmek yerine burada kalarak Rus ordusunda subay olmuşlar yapılan savaşlara katılarak Türk ve Müslüman halklara zarar vermişlerdir. Osmanlı topraklarında kurulan ve zararlı örgütler olarak

anılan Ermeni derneklerinin kurulmasında da Rus etkisi muhakkaktır. 1870'lerde "hristiyan uyruklar" deyimini ortadan kalkmış, "Ermeni sorunu" gündeme oturmuştur.³⁰

Ermenileri her zaman koşulsuz olarak destekleyen Rusların amacı Doğu Anadolu'dan başlayarak Çukurova'ya kadar uzanan ve Rusların nihayet sıcak denizlere inmesini sağlayacak bir Ermeni tampon bölgesi kurmaktı. Bu yüzden kışkırtmalarıyla Ermenileri Osmanlı Devleti'nden kopartmak çıkarı olmuştur.³¹

1870'de Almanya-Fransa arasındaki savaşı Almanya kazanıp bundan faydalanmaya çalışan Ruslar, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le ilgili maddelerini tanımayacaklarını ilan edince Londra'da bir konferans toplandı ve antlaşmanın bazı maddelerini kaldırdı. Ve Rusya Karadeniz'de istediği gibi davranmaya başladı. Bu dönemde Rusya sıcak denizlere inmek için Balkanları, Ermenilerin yoğun olduğu Erzurum-İskenderun hattını da kullanmaya çalıştı. Rusya'nın asıl amacı Doğu Anadolu'da özerk bir Ermenistan kurulması değil, Ermenilerin haklarını koruyor gibi görünerek Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak ve yayılcı politikasını sürdürmektir. Özerk bir Ermenistan Rusya'nın işine gelmezdi. Çünkü, Rusya'da Ruslaştırılmaya çalışılan Ermenilerin Osmanlı Ermenilerini örnek almasından ve bağımsızlık istemesinden çekiniyorlardı.³²

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ruslar ve diğer devletler Osmanlı Devleti'ni daha kötü bir duruma düşürmek için Ermenileri bir araç olarak kullanmaya başlamışlardır. 1914 yılının sonlarına doğru Rus Çarı, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan Ermenilerle ilgileneceğini söyledi. Ruslar Doğu Anadolu bölgesini ele geçirip burada kendi kontrolleri altında bir Ermenistan kurmayı düşünüyorlardı. Ancak bu planlarından Boğazlara karşılık Kilikya'yı Fransızlara bırakarak bir süreliğine vazgeçtiler. Ancak Fransızların Kilikya ve çevresinde etkili olmasını istemeyen Rusya el altından Ermenileri kışkırtmaya çalıştılar. Rusya Fransa'nın Akdeniz'e çıkış yolunu

³⁰ Nurşen MAZICI, *Belgelerle Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1987, s.19.

³¹ MAZICI, *a.g.e.*, s. 21.

³² Mim Kemal ÖKE, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 103.

tıkamasından endişe etmekteydi.³³ Ermeniler Rus ordusunda Ruslar için savaşırken bir taraftan da kurdukları çetelerle Doğu Anadolu'daki halkı katletmeye başladılar.³⁴

Ermenilerin yaptığı hainlikleri öğrenen Osmanlı Devleti devletin bekâsı için gerekli bütün önlemleri alarak sorumlu bulduğu Ermenileri özellikle de Doğu Anadolu bölgesindekileri göç ettirmeye başlamışlardır. Ancak bu olay yıllar sonra bugün “tehcir” olarak yansıtılmakta ve bir katliamdan bahsedilmektedir.!

2. İngiltere

XIX. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için Fransa Katolikleri, Avusturya ve Rusya ise Ortodoksları korumak için sözcülüklerine soyununca İngiltere bu devletlerin bölgede hakim olmalarını engellemek için yeni bir mezhep yaratma girişiminde bulundu. Bu nedenle, 1840 yılında, Kudüs'te bir Protestan kilisesi kurma girişiminde bulundu. Bu girişim engellenmeye çalışıldı, ancak, başarılı olunamadı.³⁵

Ermenileri sıcak denizlere inmek maksadıyla kullanabileceklerini gören Ruslar bunun için faaliyetlere girişince İngilizlerin tepkisiyle karşılaştılar. Çünkü Rusya, Doğu Anadolu yoluyla, bir yandan İskenderun, öbür yandan Mezopotamya yoluyla Basra Körfezi'ne inerse, İngilizler için önemli tehlikeler oluşturabilirdi. İngilizler tehlikeyi önlemenin yolu olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlamada gördü. İngilizler Rus tehdidine karşı Osmanlılarla bir savunma anlaşması yaparak ve Kıbrıs'ı gerektiğinde kullanmak üzere Osmanlı Devleti'nden aldılar.³⁶ Ayrıca Osmanlılardan bazı ıslahatlar istediler. Bundan böyle Ermeniler İngiltere içinde “*sorun*” olmaya başladı. İngiltere artık Ermenilerin savunucusu gibi gözükmekle doğuda kendi kontrolü altında bir Ermenistan kurmak, böylece Rusya'daki Ermenileri kışkırtmak istiyordu. Ayrıca İngiltere burada kurulmasına yardım edeceği devleti Rusya ile çıkabilecek bir savaşta kullanmayı da amaçlıyordu.³⁷ 1877–78 savaşı sonrası bu tehlikeyi daha net gören İngiltere duruma müdahale ederek bir kısım Ermeni'yi kendi yanlarına çekmeyi

³³ MAZICI, *a.g.e.*, s. 86.

³⁴ MAZICI, *a.g.e.*, s. 20.

³⁵ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1962, s. 128.

³⁶ KARAL, *a.g.e.*, s. 130-131.

³⁷ KARAL, *a.g.e.*, s. 131

başardı. Şimdi artık Ermenilerin bir kısmı İngiltere bir kısmı ise Rusya garantörlüğü altında bir devlet oluşturmak istiyorlardı. Yani ikiye bölünmüşlerdi. Bütün bunların ardından iyice cesaret alan Ermeniler Osmanlı ülkesinde isyanlar çıkarmaya, örgütler ve çeteler teşekkül etmeye başladılar. I. Dünya Savaşı'nda da bu destekleri arkasında gören Ermeniler çok sayıda Türk ve Müslümanı katlettiler.³⁸

3. Fransa

Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki dostluk ilişkileri oldukça eskilere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti daha önce zor durumda kalan Fransa Kralı I. Fransuva'yı içinde bulunduğu durumdan kurtarınca kral yazdığı mektupta şükranlarını iletmiş daha sonraki dönemlerde de bu dostluk pekişerek sürmüştü.³⁹ Buna rağmen Fransa zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda Katolik propagandası yaptı. Napolyon Bonapart, Hindistan seferini Kafkasya üzerinde yapmayı düşünmüş, Tiflis'te Ermenilerden oluşan bir ordu kurmayı planlamıştı. Bu gerçekleştirilemese de Paris'te Doğu Dilleri Okulu'nda bir Ermeni Kürsüsü kurdurdu.⁴⁰ 1800'lü yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti zayıflamaya başlamasından faydalanan Fransa Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenmeye soyundu ve Kırım Savaşı'nın başlamasına sebep olan kutsal yerler sorununda önemli rol oynadı.⁴¹ Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra oluşacak yeni dünyada istediği yeri alabilmek gayesindeki Fransa, Ermenileri kışkırtmaktan ve desteklemekten geri kalmadı. Fransa'ya eğitim almak üzere gönderilen zengin Ermeni ailelerinin çocuklarını kışkırttı, kurulan örgütlere ve çetelere önceleri alttan alttan sonraları ise açıkça destek verdi. Ancak Ermenilerle çatışmalara sebep olabilecek olaylar da meydana geldi. 15 Mart 1915'te Rus Dışişleri Bakanlığı'ndan Diplomatik Şube Müdürlüğü'ne çekilen telgrafta Mersin şeridinin ısrarla Ermenilerce istendiğini, ancak bu bölgenin Fransızlara verildiğini, ileride Ermenilerin, bu bölgedeki Fransızlara kin duyacaklarını, haber vermezlerse, kendilerine güceneceklerinden söz edilmekteydi.⁴² Ancak Rus Çarı Fransız isteklerine onay verdi. 15 Ekim 1916'da Paris'te İtalya'nın da katılımıyla toplanan konferansta Ermeni dostu olarak bilinen

³⁸ Niyazi Ahmet BANOĞLU, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1976, s. 76.

³⁹ Paul İMBERT, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, (çev. Adnan CEMGİL), Havass Yayını, İstanbul, 1981, S. 23-50.

⁴⁰ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Dışişleri Yayınları, Ankara, 1971, s.8

⁴¹ MAZICI, *a.g.e.*, s.24.

⁴² MAZICI, *a.g.e.*, s. 89.

Fransız Senatör Louis Martin, Başbakan Briand'a bir mektup yazıp konferansta Ermenilerin unutulmamasını istediye de aldığı yanıt olumsuz oldu. Fransızlar da İngiltere ve Rusya gibi özerk bir Ermeni Devleti'ni gereksiz görüyorlardı. O dönemde Ermenileri siyasi çıkar için kullanan Fransa Ermenilerin çıkarlarını korur gibi gözükürken Osmanlı devleti içinde Ermenilerce katledilen Müslümanları görmezden geldi. Ermenilerin Osmanlı topraklarından uzaklaştırılmasının ardından ortaya atılan soykırım iddialarını ise günümüzde bile desteklemeye devam etmektedir.⁴³

B) MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti ele geçirdiği topraklarda Hristiyan halka her zaman iyi davranıp, gönüllerini hoş tutmaya gayret etmiştir. Osmanlı Devleti'nin amacı öncelikle kendi toprak bütünlüğünü sağlayıp yeni tebaanın uyum sağlamasına yardımcı olmak, daha sonra ise Hristiyanlara hamilik edip kendisine karşı birleşilmesini önlemektir. Ancak, Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'ya tanınan imtiyazlar sayesinde XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı ülkesine çok sayıda misyoner geldi ve burada teşkilatlanmaya başladılar. Misyonerler Hristiyanlığı yaymak ve var olan Hristiyanları birleştirmek amacı ile misyoner okulları açmaya başladılar. Bu okullardan özellikle Fransızların ve Amerikalıların açtıklarında Ermeniler milliyetçilik, hürriyet gibi kavramları da kullanarak buralarda isyanları fikren oluşturmaya ve günü geldiğinde de uygulamaya başladılar.⁴⁴

C) ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti içindeki Ermeniler 1800'lü yılların sonuna doğru çeşitli cemiyetler kurmaya başladılar. Hayır cemiyeti adı altında kurulan bu dernekler aslında Ermeni isyanlarını kışkırtan güçlerdi. Bunlara örnek olarak 1860'da İstanbul'da kurulan

⁴³ Y. Atilla ŞEHİRLİ, "Bağımsız Ermeni Devleti'nin Kuruluş Çabaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2001, s. 131.

⁴⁴ Seçil AKGÜN, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde A.B.D.'nin Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 332; Bilal ŞİMŞİR, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 92-104.

Hayırsever Cemiyeti verilebilir. Dini ya da sosyal amaçlı kurulduğu görülen cemiyetlerin aslında gizli isyan girişimlerine destek oluyorlardı.⁴⁵

1878 yılında Van'da kurulan “*Kara Haç*”, 1881’de Erzurum’da kurulan “*Anavatan Müdafileri*” cemiyetleri ise ihtilalci özellik taşımaktaydı. Bu cemiyetlerin asıl amaçları, Ermenilerin silahlandırılıp Osmanlı yönetimine isyan etmelerini sağlamaktı. Balkan Savaşları ve ardından da I. Dünya Savaşı ile Ermeni cemiyetlerinin ve komitelerinin faaliyetleri en üst seviyeye çıktı. Özellikle Doğu Anadolu, Karadeniz ve Kilikya bölgelerinde isyan çıkartmak için çalışmalara giriştiler. I. Dünya Savaşı’nda dış cephelerle boğuşan Osmanlı Devleti içeride de Ermenilerle mücadeleye başladı.⁴⁶ Öyle ki, içeride de Ermeni cephesi denilen bir cephe oluştu.

D) DEVLET YÖNETİMİNDEKİ BOZULMALAR

Uzun yıllar devam eden ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar Osmanlı Devleti’nin maliyesini bozmuştu. Osmanlı Devleti daha önceki dönemlerde savaş için sarf ettiği mali kaynağı elde edilen ganimetler ve yeni topraklar ile fazlasıyla telafi ederken son dönemlerde mağlubiyetler Osmanlı Devleti’ne hem toprak hem para kaybettirmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti bunu telafi için zaman zaman halktan ağır vergiler aldı. Bu durum içeride memnuniyetsizliğe sebep oluyordu. Ayrıca devleti idare edecek üst tabaka artık eski özenle yetişmiyor, ordunun doğal başkomutanı olan padişah seferlere katılmıyor; divan teşkilatına bile başkanlık etmiyordu.⁴⁷ Ayrıca yine bu dönemde rüşvet, iltimas ve eşkiyalık olayları oldukça arttı. Bütün bu olaylar bir araya gelince Ermeniler siyasal yönden harekete geçti, Avrupalı devletlere kendilerini mağdur göstererek her olayda haklı olduklarını anlatıp, yönetimin zaafından da faydalanarak isyan etmeye başladılar.⁴⁸

⁴⁵ Sadi KOÇAŞ, *Tarih Boyunca Ermeniler Ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s. 124.

⁴⁶ AKÇORA, *a.g.m.*, s. 131.

⁴⁷ Ahmet MUMCU, *Divan-ı Hümayun; Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak*, Ankara, 1976, s. 128.

⁴⁸ AKÇORA, *a.g.m.*, s.129.

IV. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ ERMENİ NÜFUSU

Ermenilerin Doğu Anadolu'da toprak talep etmesinin sebeplerinden biri nüfus çoğunluğu iddiasıdır. Ermeni tarihçilerinin verdiği kaynakların önemli bir çoğunluğu patrikhaneden alınmıştır. Yerli ve yabancı bütün kaynaklar arasında Doğu Anadolu'da ve özellikle Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Van vilayetlerindeki Ermeni nüfusunun fazla olduğunu söyleyen tek kaynak, patrikhane istatistikleridir.

Ermeni yazar Kirkor Zohrap (takma ismiyle Marcel Leart) Ermeni Patrikhanesi'ni kaynak göstererek 1912 yılı için şu istatistikleri verir⁴⁹:

	TÜRK	ERMENİ
Bitlis	40.000	215.000
Diyarbakır	45.000	105.000
Elazığ	102.000	168.000
Erzurum	240.000	215.000
Sivas	192.000	165.000
Van	47.000	185.000

Ermeni Patrikhanesi'nin 1880 ve 1881'de üç kez yayınlanan istatistiklerinden çıkarılan rakamlar birbirini tutmamakta, aynı yıl içinde çıkan istatistikte ise neredeyse yarı yarıya fark etmektedir.⁵⁰

Türk kaynakları, yabancı kaynaklar ve bazı Ermeni kaynaklarında ise Erzurum ve Elazığ için durum şöyledir⁵¹:

⁴⁹ ERCAN, *a.g.m.*, s. 90.

⁵⁰ ERCAN, *a.g.m.*, s. 91.

⁵¹ ERCAN, *a.g.m.*, s. 91.

ERZURUM

TÜRK	ERMENİ	
500.732	134.967	Vital Cuinet, 1892
464.129	109.835	Şemseddin Sami, Kamusu'l-alam
545.782	121.935	1895 Osmanlı salnâmesi
428.000	106.768	H. F. B. Lynch, 1896

ELAZIĞ

TÜRK	ERMENİ	
505.446	69.718	Vital Cuinet, 1892
480.000	130.000	Amerikalı Magie, 1914
205.000	81.155	İngiliz Konsolosu Lloyd
494.881	84.422	1895 Osmanlı salnâmesi
182.000	93.000	H.F.B. Lynch, 1896

Çukurova ve Doğu Karadeniz’de de durum farklı değildir. Buralarda da Ermeni nüfusunun Türk nüfusuna oranı %10’u geçmemektedir. Ancak Ermeni Patrikhanesi, örneğin Berlin Konferansı’nda, Osmanlı ülkesinde 3.000.000 Ermeni’nin yaşadığını iddia etmiş daha sonra vergi gibi hükümler için içine girince bu sayıyı 1.780.000’e indirmiştir. Osmanlı Devleti’nin yaptığı nüfus sayımına göre ise tüm Osmanlı ülkesinde yaşayan toplam Ermeni nüfusu 1.300.000’dir.⁵²

Ermeni Patriği Nerses’in 10 Eylül 1880’de İngiliz Büyükelçisi Goschen’e gönderdiği Sivas vilayetine ait istatistiklere göre durum⁵³:

⁵² Azmi SÜSLÜ, *Ermeniler Ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s. 15.

⁵³ İlhan GEDİK, “Yeniden Alevlendirilmek İstenen Ermeni “Jenoside-Soykırım” İddiaları Ve Osmanlı Resmi Kayıtları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1998, c. 14, Sayı: 42, s. 711.

TÜRK	ERMENİ
388.218	199.245

Ancak aynı yıl Sivas'ta bulunan başka bir Ermeni papazın verdiği bilgiler tutarsızlığı daha iyi göstermektedir. Buna göre durum⁵⁴:

TÜRK	ERMENİ
694.431	201.245

1903 yılı Sivas Vilayeti Salnamesi'ne göre Sivas vilayeti genelinde durum⁵⁵:

TÜRK	ERMENİ
306.331	77.960

1891-1903 yılları arasında ise Giresun kazası nüfusunun %81.29'u Müslüman, %1.75'i Ermeniydi.⁵⁶

1914 yılı istatistiklerine göre ise durum⁵⁷:

TÜRK	ERMENİ
92.300	2279

⁵⁴ GEDİK, *a.g.m.*, s. 711.

⁵⁵ GEDİK, *a.g.m.*, s. 712.

⁵⁶ Nedim İPEK, "Giresun Kazasının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999)*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, Giresun, 1999, s. 224.

⁵⁷ İPEK, *a.g.m.*, s. 224.

Vital Cuinet'in 1895 yılında Trabzon için verdiği Ermeni nüfus şöyledir⁵⁸:

TRABZON

ERMENİ	TOPLAM NÜFUS
47.200	1.047.700

Bu duruma göre I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan toplam Ermeni nüfusu iyimser bir ifade ile 1.500.000 milyon civarındadır.⁵⁹

⁵⁸ MAZICI, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁹ MAZICI, *a.g.e.*, s. 62.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEBİNKARAHİSAR'DAKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

I. TARİHTE ŞEBİNKARAHİSAR

Şebinkarahisar'ın tarih öncesi ve sonrası çağları yeterince araştırılmış değildir. Bazı tarihçiler şehrin Hititler zamanında varlık göstermeye başladığını, “*Azzi Hayaşa Ülkesi*” olarak adlandırıldığını ve burada Kaşgaların yaşadığını söylerler.⁶⁰ M.Ö. 65 yıllarında Romalıların egemenliğine giren şehir M.S. 391'de Peçenek ve Kuman Türkleri tarafından istila edilmiş, 60 yıl kadar Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Bu Türkler zamanla misyonerler tarafından Hristiyanlaştırılmıştır. Şehir 1071 yılından itibaren bir daha çıkmamak üzere Türk hakimiyetine girmiştir. 1228 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanan kent,⁶¹ devletin zayıflayıp yıkılmasından sonra İlhanlılar, Eretnalılar, Kadı Burhaneddin ve Akkoyunlu Beylikleri idaresine girdi.⁶²

Akkoyunlu Beyliği'nin 1473 Otlukbeli Savaşı sonrası Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesinin ardından Şebinkarahisar Osmanlı Devleti idaresine girdi. Şebinkarahisar'da çeşitli dinlere ve milletlere mensup insanlar yüzyıllarca beraber yaşamışlar ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kıpırdanmalar, olaylar, isyanlar görülmüştür. 1915 yılında şehirde çıkan ayaklanma 20 günde bastırılabilmiştir.

⁶⁰ Haşim KARPUZ, *Şebinkarahisar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1072, Tanıtma Eserleri Dizisi: 24, Ankara, 1989, s. 3-4.

⁶¹ Osman TURAN, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 58.

⁶² Mehmet BİCİK, “Şebinkarahisar”, *Yesevi Sevgi Dergisi*, Ankara, 1999, s. 30.

II. ŞEBİNKARAHİSAR ERMENİLERİ VE OSMANLI DEVLETİ

20 Ekim 1895 yılında Osmanlı Devleti'nin dış devletlerin baskıları sonucu Hristiyanlar ve Ermeniler lehine bir takım ıslahatlar yapmayı kabul etmesine rağmen Ermeniler kurdukları komiteler ve sözde "hayır cemiyetleri" ile Osmanlı aleyhine çalışmalar yapmaya devam ettiler. Osmanlı Devleti'nin aldığı bu karar Fransa, İngiltere ve Rusya'yı oldukça memnun etti. Ancak, Islahat projesinin tam olarak uygulanmadığını söyleyen Ermeni komiteciler Zeytun, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'da isyanlar çıkarmaya başlamış ve bu isyanlar tam olarak olmasa da Şebinkarahisar ve Yozgat çevresinde huzursuzluklara sebep oldu.⁶³

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyetten sonra Meclise 11 Ermeni milletvekili girdi.⁶⁴ Osmanlı Devleti yöneticileri artık bariz şekilde ihanetini belli ettiği halde Ermenilere iyi davranmaya devam ediyorlardı. Ancak bağımsızlık ortamında Ermeniler niyetlerini çok daha açık şekilde göstermeye başlamışlardı. Taşnaksutyun komitesi üyeleri köylülere, "Türklerin meşrutiyet ve hürriyetten maksadı Ermenileri kesmektir. Müsavat, uhuvvet kelimelerine sakın aldanmayın Ermeni'nin hürriyeti silah ve bombasıyla hasıl olacaktır. Öküzünüzü satarak bomba alın." şeklinde telkinde bulunuyorlardı.⁶⁵ Bu sözlerin ardından Ermeni silah tacirleri batılı devletlerden temin ettikleri silahları Anadolu'nun şehirlerinde, köylerinde yaşayan Ermenilere satarak onların silahlanmasını sağlıyorlardı. Üstelik tarımla uğraşan ya da ticaret yapan bu insanlar dağıtılan silahları kullanmayı bile bilmiyorlardı.

Karahisar ve Suşehri'ne bağlı köylerde silahlanma faaliyetlerine öncülük edenler Penkanlı Piza Mıgırdıç, Göğdin'li Murad, Suşehirli Dakesyan Atam, Şebinkarahisarlı Karagözyan Himayak'tır.

II. Meşrutiyetten sonra başlayan Balkan Savaşları sırasında Osmanlı kuvvetleri dikkatini tamamen Avrupa'daki topraklarına çevirmişken bunu fırsat bilen Ermeniler ülkenin çeşitli yerlerinde pusular kurarak Osmanlı kuvvetleri üzerine ateş açmaya

⁶³ Alper GAZİGİRAY, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 267-269.

⁶⁴ KARAL, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁵ SEVİNÇ, *a.g.e.* s. 82.

başladılar. Bu arada Türkleri kötülemek için çeşitli entrikalar peşine düştüler. Örneğin:1913 yılı ağustos ayında Şebinkarahisar'a tatilini geçirmek için gelen Amerikalı öğretmen Hoborg, Suşehri'nde bir bahçede dinlenirken Ermeni çetecileri tarafından öldürüldü. Bu cinayetteki amaç Türkleri suçlamaktı. Ancak, Amerikan Konsolos Vekili Kek tarafından Suşehri'nde yapılan sorgulama esnasında cinayeti Ermenilerin işlediği anlaşılmış ve Türkler temize çıkarılmıştır.⁶⁶

Ayrıca Şebinkarahisar'ın Yaycı köyünde papazlık yapan Seponil'de asıl vazifesi olan dini işleri bir kenara bırakıp Müslüman halka karşı harekete geçti. Seponil gezdiği köylerde Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşta mağlup olacağını ve Rus ordularının yakında Erzurum'a gireceğini ve kendilerinin de arkadan Türk kuvvetlerine saldırı düzenleyerek bozguna uğratacaklarını söylüyordu. Hatta daha önceleri köylülere dağıttıkları silahların kullanılma zamanının da geldiğini bu ziyaretleri sırasında köylülere anlatmaktaydı. Penkanlı Piza Mıgırdıç ise deri tüccarlığı yapmakta olup ticaret yapmak bahanesiyle köyleri dolaşmakta ve daha önce dağıtılan silahların işe yarayıp yaramadığını kontrol etmekteydi. Yine Mıgırdıç bu gezileri esnasında köylülere Osmanlı hakimiyetinin yerle bir edileceğini ve sadece Sivas muhitinde otuz bin silahlı Ermeni'nin bulunduğunu ve köylerde eli silah tutan Müslüman'ın kalmadığını da söylemekten geri durmuyordu.⁶⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Üçlü İttifak ve İtilaf Grubuna dahil büyük devletlerin her birinin Osmanlı Devleti'nden istekleri vardı. Bu devletler savaş içerisinde kendi çıkarlarını korumak, geliştirmek gayesindeydiler ve bunun için de Ermenileri bir araç olarak kullanmaya devam etmek istiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Şebinkarahisar'daki erkek nüfusun dörtte üçü askere alındı. Bu nüfus içinde Ermenilerde bulunmaktaydı. Ancak, Ermenilerin niyeti askerlik değil askeri kışlalardan silah ve mühimmat çalmak ve askerin huzurunu kaçırmaktı.⁶⁸

⁶⁶ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 198.

⁶⁷ *Ermeni Komitelerinin...*, s.172.

⁶⁸ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 284-285.

Özellikle, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle isyan hareketleri yaygınlaştı ve silah altındaki Ermeniler, ferdi olarak veya toplu olarak ordudan kaçıp silahlarıyla birlikte köylerde eşkıyalık yapmaya, güvenlik kuvvetlerine ateş açmaya, diğer çete guruplarıyla ve Ruslarla işbirliğine giriştiler. Dahiliye Nezareti, ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde, yaptığı çeşitli ikazlara uymayan ve Anadolu'daki hadiseleri sürekli körükleyen Ermeni komita merkezlerinin kapatılmasına, belgelerine el konulmasına ve komita ele başlarının tutuklanmasına karar verdi. Ancak bu da olayların önüne geçemeyince sonunda Ermeni Tehcir Kanunu çıkarıldı.⁶⁹

⁶⁹ Ermeni Sevk ve İskan Kanunu Bkz. Ek. 1.

III. ERMENİ İSYANLARININ BAŞLANGICI OLAYLAR

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Ermeniler harekete geçtiler. İlk dönemlerde basit ve halledilebilir bir mesele olan Ermeni hareketleri dış güçlerin de etkisi ile büyüdü.⁷⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında Şebinkarahisar'da meydana gelen ilk fiili Ermeni hadisesi Pürk'de meydana gelen hadisedir. 10 Şubat 1915 günü Suşehri'nden Erzincan'a Zara Gönüllü Takımı'nı götürmekte olan Mülazım Nuri Efendi kuzeye bağlı Pürk köyünde bir hayvanın değiştirilmesi zorunluluğunda kaldığında, köy muhtarı Agop'tan kira ile bir hayvan bulmasını istemiş, muhtar Agop 210 hanelik köyde bir tek hayvan olmadığını olsa bile vermeyeceklerini söylemiştir. Mülazım Nuri Efendi, savaşta olduğumuzu, hayvanların bugün için lazım olduğunu ve esirgenmesinin yurda ve ulusa hainlik olacağını ihtar etmiştir. Bu söze köpüren muhtar Agop belindeki tabancasını çekerek subaya ateş etmeye başlamış ve bir yandan da "Ey Ermeniler evlerinizdeki silahları hangi gün için saklıyorsunuz haydin bakalım iş başına" diye bağırarak köyü silahlı ayaklamaya ve silahsız askerleri öldürmeye teşvik etmiştir. Muhtarın teşvikinden cüret alan Ermeniler derhal saklı silahlarını çıkararak gönüllü takımının üzerine saldırmışlar başta Mülazım Nuri Efendi olmak üzere birçok gönüllüyü şehit etmişler ve birçoğunu da yaralamışlardır. Bu Şebinkarahisar Ermeni isyanının ilk belirtisidir.⁷¹

Durumu haber alan Osmanlı Hükûmeti gerekli tedbirleri alarak isyanın etrafa yayılmasına engel olmuş, yapılan aramada sadece Pürk köyünde 200 tüfek , 400 tabanca 10.000 mermi 150 kama ve 52 kapsüllü bomba ele geçirilmiştir. Aramalar tüm sancağa yayılmış ve neticede 5 kazada 870 tüfek, 1052 tabanca , 756 kesici alet, 1920 bomba ve bir teneke bomba kapsülü ele geçirilmiştir."⁷² Bu saldırı zamanında alınan etkili önlemler sonucunda büyümeden önlenmiş ve yayılmasına izin verilmemiştir.

⁷⁰ Cihan Harbi ve Türk Ermeni Mes'elesi Bkz Ek. 2.

⁷¹ Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 199; Genelkurmay, No. 4/3671, KLS 2818, Dosya 59, F. 1-37 nakleden; GÜRÜN, s. 199.

⁷² *Ermeni Komitelerinin...*, s. 170-176.

Bölgedeki gizli Ermeni faaliyetleri hakkında devlet mümkün oldukça fazla bilgi sahibi olmak istemiş hatta Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa 15 Nisan 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti'ne göndermiş olduğu bir telgrafta Sivas vilayetindeki bölücü Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Osmanlı ordusunun gerilerinde ayaklanma çıkarmak için Ermenileri teşkilatlandığından ve silahlanmaları için hazırlık içinde olduğundan bahis etmekte olup meydana gelebilecek olaylar hakkında valilikleri ve kolorduları uyardığını da ifade etmektedir.⁷³

Yine Sivas Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne 22 Nisan 1915 tarihinde gönderilen telgrafta hadiseler şu şekilde özetlenmektedir: "Vilayet içinde Ermenilerin toplu olarak buldukları yerler, Şebinkarahisar, Suşehri, Hafik, Divriği, Gemerek, Amasya, Tokat ve Merzifon'dur. Şimdiye kadar Suşehri'nin Türk köyleriyle civarında ve Hafik'in Tuzhisar, Horasan köylerinde ve merkeze bağlı Olataş nahiyesinde yapılan aramalarda pek çok yasak silah ve dinamit bulundu. Ermenilerin bu vilayetten 30000 kişiyi silahlandırdıkları, bunlardan 15.000 kişinin Rus ordusuna katıldığı ve diğer 15.000 kişinin de Türk ordusunun başarısızlığı halinde, ordumuzu gerisinden tehdit edeceği yakalanan sanıkların ifadeleriyle kesinleşmiştir Ermeni Taşnak komite çete reisi Murad Hambarsun Boyacıyan'ın sığındığı Tuzhisar köyüne gönderilen güvenlik birlikleriyle Ermeniler arasında çatışmalar olmuştur, kaçanlar takip edilmekte denilmektedir."⁷⁴ Alınan her türlü tedbire rağmen, Şebinkarahisar da iki ay sonra bir Ermeni isyanı çıkmasının önüne geçilememiştir.

⁷³ Sadık SARISAMAN, "Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996) Bildirileri*, İstanbul, 1997, s. 203-208.

⁷⁴ GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 270.

IV. 1915 ŞEBİNKARAHİSAR ERMENİ İSYANI

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın tarihlerde Ermeniler Rus Devleti'nin kışkırtmaları ve Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni Devleti oluşumunda destek verecekleri sözü üzerine Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alacak devletlerle birlikte savaşa girme hazırlıklarına başladılar. Bu hazırlıkların başında gelen ve en önemli olan ise silahlanma sorunu idi. Ermenilerin savaşa hazırlanması için silah bulmaları şarttı. Bu durumu Osmanlı Hükûmet yetkilileri de yakından takip etmişlerdir. Nitekim Harbiye Nezareti'ne Doğu Anadolu'dan verilen raporda, Rusya'nın Doğu Anadolu Ermenilerinden çeteler teşkil etmek için soktuğu silahlarla Doğu vilayetlerinde Ermenilerin yaşadıkları yerlerin silah depoları haline geldiği bildirilmiştir.⁷⁵

Meşrutiyetten sonra sağlanan hürriyet ortamını silahlanma için fırsat olarak değerlendiren Ermeni komiteleri Şebinkarahisar Ermenilerini de büyük ölçüde silahlandırdılar. Ermeni din adamları ve öğretmenler silahlandırma işinde gönüllü olarak yer aldılar. Savaş başladıktan sonra Şebinkarahisar'ın Yayancı köyü papazı, Patrikhane aidatını toplamak bahanesiyle Ermeni köylerini dolaşarak onları daha fazla silahlanmaya ve savaş patlak verdiği için bekledikleri günün geldiğinden bahsederek isyan etmeye zorlayan propagandalar yapmıştır. Papaz Siponyan propagandalarında şöyle diyordu; "Osmanlı Hükûmeti ilân-ı harp etti. Şimdiye kadar toplanan silahların kullanılması vakti geliyor. Az zaman sonra Türkler Ruslara mağlup olacaklar, Ruslar önden biz arkadan Osmanlı Ordusunu perişan edeceğiz. Vaktiyle silahları alırken çekingenlik gösterenler şimdi anlayacaklar ve Ermenistan'ın teşekkülünü görerek bu işlere çalışanları takdis edecekler."⁷⁶

1915 yılı ilkbaharında silahlanmanın tamamlandığı haberini alan III. Ordu Sivas'ta gizli bir ihtilal cemiyeti kurulduğunun ve Sivas çevresindeki isyan hazırlıklarının tamamlandığının haberini alarak İstanbul 'a bildirdi.⁷⁷

⁷⁵ GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 250-255.

⁷⁶ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 119.

⁷⁷ GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 251.

Ayrıca bölgedeki Ermeniler, Erzurum’da yapılan Ermeni Kongresi’nde alınan kararların gereğini uygulamaya başladılar. Komitelerin aldığı kararlar Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan tüm Ermenilere duyuruldu. Ağır tahrik altında kalan ve topraklarında yaşadıkları Osmanlı Devleti’ne ihanetleri sayesinde Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti’ni kolayca kuracağını düşünen cepheye giden Ermeniler askerden kaçarak isyan hazırlıklarındaki çetelere katıldılar.⁷⁸

Trabzon, Ordu, Samsun ve Giresun’da teşkilatlanmalarını tam olarak tamamlayan Ermeni komitelerinden Taşnak ve Hınçak ayaklanma için ihtiyaç duyulan silahları ele geçirip Anadolu’nun çeşitli yerlerine dağıtıyor, bomba ve kesici aletleri ise kendileri üretiyorlardı.⁷⁹

Şebinkarahisar Ermeni komiteleri ile diğer Ermeni komitelerinin teşkilatlandırılmasında bu teşkilatlara maddi ve manevi yardım yapılmasında en büyük rolü Penganlı Paşa Mıgırdıç isminde deri tüccarı bir Ermeni oynamıştır. Deri toplamak bahanesiyle yıllarca yöredeki tüm Ermenilerle sıkı ilişkiler kurmuş bulunan bu komiteci Ermeni dikkati çekmiş ve Hükûmet tarafından takibe alınmıştır.⁸⁰ Bu takibat neticesinde Şebinkarahisar’ın Tamzara mahallesindeki un fabrikasında silah namlusu ve benzeri harp araçları yapılan bir imalathane ortaya çıkarılmıştır. İmalathanede komitenin o yıl yaklaşmakta olan bayramda camilerde toplanacak Türk erkeklerinin bir anda yok edilmesi hakkında alınan kararı da ele geçirilmiştir.⁸¹ Kararda köy ve kasabalara ayrılan müfreze miktarları ve silah durumları da tespit edilmiştir. İmalathanenin ele geçirilmesiyle Hükûmet işin üzerine sıkı gitmeye başlamış, askerden kaçan Ermenilerin yakalanıp cepheye sevk edilmesi ve silah aramalarına hız verilmiştir.⁸² Bu çalışmalar neticesi 1915 yılı Haziran ayında 150 kadar Ermeni asker kaçağı yakalanmış yakalanan asker kaçaklarından bir kısmı sabah erkenden Askerlik Şubesi’ne gönderilmiş geri kalanlar da kilise altındaki yoldan askerlik şubesine götürülürken komite tarafından

⁷⁸ ÖKE, *a.g.e.*, s. 123.

⁷⁹ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, 238-239.

⁸⁰ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 172.

⁸¹ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 174.

⁸² *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 199-200; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 250.

görevlendirilen Ermeniler muhafız jandarmaları şehit edip Ermenileri kaçırmışlardır.⁸³

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından harekete geçen Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'nun özellikle Van, Erzurum ve Sivas çevresinde ayaklanmayı başlattılar. Ermenilerin ayaklanması fikrini kendi çıkarları doğrultusunda sürekli destekleyen Ruslar ayaklanmalar sırasında Ermenilerin silah ve cephane eksiklerini gideriyor, sevk ve organizasyonda onlara destek oluyorlardı. Türkiye'den Rusya'ya kaçan Ermeni gençlerinden Kafkasya'da Ermeni gönüllü alayları oluşturuldu. Bunların bir kısmı Rus ordusu saflarında görevlendirilirken bir kısmı da tekrar Türkiye sınırından gizlice içeri sokularak isyancı Ermenileri desteklemek ve Osmanlı ordusunu arkadan vurdurmak için görevlendirildi.⁸⁴ Bütün bunlar Ermenilerin cesaretini büsbütün arttırdı ve Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında olaylar patlak vermeye başladı.

Bölgede Ermeni nüfusun diğer yerlere göre daha yoğun olduğu, bölgenin dağlık ve savunmaya elverişli bir coğrafya olması sebebi ile, Şebinkarahisar, Ermeni komiteleri tarafından bir üs olarak plânlanmıştı. Buradan Orta Anadolu veya Karadeniz bölgelerine doğru büyük bir hareket yürütülecek şekilde yığınak yapılmıştı.⁸⁵

İsyan 15 Haziran 1915 'de Ermeni mahallelerine giderek savaştan kaçan Ermeni asıllı asker kaçaklarını aramak istemeleri üzerine başladı.⁸⁶ Eksiklerini gidererek hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler mahallelerine gelen Osmanlı jandarmasına ateş ederek isyanı başlattı. Ermeniler yalnızca jandarma üzerine ateş açmakla kalmayıp Müslüman halkı da tehdit eder hale gelmiş, evlerden açılan mazgallardan Müslüman halkın üzerine ateş açmışlar, evlerin neredeyse tümünün yanmasına sebep olmuşlardır.⁸⁷

⁸³ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 230; GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁴ MAZICI, *a.g.e.*, s.19-22.

⁸⁵ İhsan SAKARYA, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Genelkurmay Atase Yayınları, Ankara, 1984, s. 195.

⁸⁶ Sivas'taki 10. Kolordu Komutanlığı'ndan Başkomutanlığa gönderilen 15 Haziran 1915 tarihli mesajda, olayla ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:

“Şuradan buradan toplanan 500 kadar Ermeni eşkiyasının Şebinkarahisar'da eski kaleye sığınarak isyan ettikleri öğrenilmiştir. Güvenlik kuvvetleriyle çeteciler arasında çarpışmalar olduğu Sivas valiliğinden bildirilmiştir.” Bkz. SAKARYA, *a.g.e.*, s. 88.

⁸⁷ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 249.

Bununla da yetinmeyip ilçenin telgraf ve telefon tellerini kesip, ilçede bulunan kaleye erzak, silah ve mühimmatı ayrıca da bütün Ermenileri çıkarıp kendilerini güvenceye aldılar. Kale daha önceden hazırlanmış ve uzun süreli bir savunmaya hazır hale getirilmişti.

Kaleye çekilme tamamlanınca mahallelere ve köylere gece baskınları verip çoluk-çocuk, asker, kadın, erkek ayrımı yapmadan Müslüman ve Türkleri öldürmeye başladılar. İslam mahalleleri ateşe verildi. Şebinkarahisar'da büyük bir yangın çıktı. Söndürmek için giden güvenlik kuvvetleri ve halkın üzerine kaleden kurşun ve bomba yağdırıldığı için hiçbir müdahalede bulunulamadı ve hemen hemen bütün şehir yandı.⁸⁸

Ayaklanmanın ilk gününde bölgede bulunan jandarma ve ile cepheye gitmek için askerlik şubesinde toplanmış 120 kadar asker ve bölgede az sayıda bulunan milis güçleri tarafından bastırılmaya çalışıldı.⁸⁹

İsyana hazırlık aşamasında yurdun dört bir yanından 500 kadar Ermeni Şebinkarahisar 'a gelmiş ve kalede direnişe geçmişti. Kalede hemen hemen iki bin kadar Ermeni bir arada bulunuyordu.⁹⁰

Durum İstanbul'a bildirildi ve 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa buraya Neşet Paşa'yı tayin etti. Ayrıca ilçeye asker, silah, top sevk edildi. Ve Sivas Valisi Muammer Bey'de olay yerine gönderildi. Osmanlı kuvvetleri gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra harekete geçtiler.⁹¹

Çevrede bulunan Ermenilerin Şebinkarahisar'da ki yandaşlarına yardıma gelmelerini önlemek için yollar tutuldu. Ayrıca yine bu çevredeki Ermenilerin de isyan etmelerini önlemek için çeşitli tedbirler alındı. Suşehri bölgeye yakın ve önemli olduğu için burada da bazı önlemler alındı. Yüzbaşı Ziya Efendi telefon ve telgraf hatlarını korumak için emrine verilen süvarilerle burada görevlendirildi. Buraya 203 kişilik bir

⁸⁸ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 249.

⁸⁹ Hasan Tahsin OKUTAN, *Şebinkarahisar ve Civarı*, Giresun, 1949, s. 203 ; Sadık SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 204.

⁹⁰ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 204, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Ankara, 1985, sayı 85, s.35.

⁹¹ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 205.

Osmanlı kuvveti gönderildi ve bunlara da Suşehri'ndeki cephaneyi ve Erzurum-İstanbul yolundaki topları koruma emri verildi.⁹² Ayrıca burada bulunan Ermenilerden isyan edebileceği düşünülenler gözaltına alındılar.

Şebinkarahisar'da ise kaleye giriş ve çıkışı sağlayan üç yol jandarma tarafından tutulup bunlar gönüllülerle kuvvetlendirildi.⁹³

Şebinkarahisar'ın bugün bağlı olduğu Giresun, Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi bu isyanda da oldukça yararlılık gösterdi ve Giresunlu gönüllüler hemen Şebinkarahisar'a ulaştılar.⁹⁴

Her şeye rağmen isyanı tatlılıkla durdurmak isteyen Osmanlı Devleti Ermenilere bir heyet göndererek isyanı sona erdirmelerini, isyanın sona erdirilmesinden sonra isteklerinin dinleneceğini ve uygun görülen isteklerinin kabul edileceğini ayrıca isyankâr Ermenilerin affedileceğini bildirdi.⁹⁵

“Neşet Paşa ve Karahisar Mutasarrıfı imzalarıyla Ermenilere gönderilen mektupta şu teklifler yer alıyordu :

- 1- 25 Haziran 1915 Cuma günü saat:13.00 de kaleye beyaz bayrak çekilmeli.
- 2- Bir miktar askerin kaleye girmesine izin verilmeli.
- 3- Elleriinde bulunan silah ve cephaneyi teslim edilmeli.
- 4- Bütün bunların yapılması karşılığında hiç birisinin mallarına ve canlarına dokunulmayacak, Sivas'a kadar güven içinde nakledilmeleri sağlanacaktır.”⁹⁶

Ermenilere iletilen bu teklifler isyankarların hiç ilgisini çekmedi. Çünkü Ermenilerin amacı, Rusya ve müttefiklerinin kendilerinin yardımına koşması ile bağımsızlıklarını kazanmak ve bağımsız Ermenistan devletini kurmaktı. İsyanın liderliğini taşıyan Ermeni Papaz Kırık ve Baron Vartıyan Antranik Osmanlı Devleti'nin

⁹² SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 203-205.

⁹³ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Ankara, 1982, sayı 81, S.161-162.

⁹⁴ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 205.

⁹⁵ OKUTAN, *a.g.e.*, s.23-24.

⁹⁶ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 203-205.

kendilerine sunduğu bu teklifleri değerlendiriyormuş gibi gözükerek gelecek yardımlar için zaman kazanmaya karar verdiler.

Osmanlı kuvvetlerini oyalayıp yardımcı güçlerin yetişmesine zaman tanımak için gönderilen heyete sanki teslim olacaklarmış gibi bir mektup yazdılar (24 Haziran 1915). Bir kadın tarafından götürülen mektupta şunlar yazıyordu : "Mercanyan Nişan ve Baron Vartian Antranik ağalara gönderilen mektubu aldık. Kendi isteğimizle teslim olduğumuzda dokunulmayacağını vaat etmenize teşekkür ederiz. Ahalinin tamamı teslim olmaya hazırdır. Silahlı olanların da bir kısmı halk ile ayrı görüşte olmasına rağmen bir kısmı inat ediyor. Onları da kandırmaya çalışıyoruz, birkaç güne kadar herhalde başarırız ve hükûmetin teklifini yerine getiririz. Yalnız şunu ilave ederiz ki, ikna olmayanlar hükûmete muhalefet için olmayıp, sırf hayatlarının korkusundan olmakla ve daha fazla güven verilmesini rica ederiz. Öncelikle af ilan edilirse memlekete ve bu talihsiz ahaliye büyük ve unutulmaz bir insaniyet ve nimet olacağından bu suretle meselenin çözülmesini istirham eyleriz.”⁹⁷

Ancak Ermenilere güvenini kaybeden Osmanlı Devleti yetkilileri asker ve silah yığmaya devam ediyorlardı. Ama Ermenilerin de idare edilmesi gereği daha fazla güvence isteyen mektuba cevap yazıldı ve daha fazla güvence vermeye gayret edildi (24 Haziran 1915). Bu mektupta şöyle deniliyordu : "2 Temmuz 1915 tarihli yazınızı aldık. Hükûmet-i Seniyyenin kesin arzusu hilafına ve halkın kızgınlığına sebep olan Karahisar hadisesini bir an önce iyi bir şekilde sonuçlandırmak ve zararın mümkün olduğu kadar önünü almak için silahlı ve silahsız bütün halkın teslim olması gerektiği için bunu önceden bildirdik. Binlerce çocuk, kadın ve masumun yok olmasını hükûmet adaletine, insaniyet anlayışına sığdıramadığımız için çoğunluğu oluşturan bu masum ahalinin hayatını ve barış yanlılarının hayatını da güvence ve garanti altına aldık. Öncelikle mevcut durumun icabı olduğu için bunu vaktinde bildirdik. Ermeni milletinin menfaatini artık takdir ettiğinizi ümit ettiğimiz için yarın saat beşe kadar zaman veriyoruz. Padişahın affını elde etmek tabii olarak bir iki gün zarfında mümkün olacaktır. Bunun icabına ortalık yatıştıktan sonra bakılacaktır. Her şeyden evvel umumun müsterih olarak tayin olunan şekilde silahlarını teslim etmesi ve sonra da

⁹⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, sayı 81, s.71-73.

hükûmetçe uygun yerlerde tamamınızın derhal iskân ve iaşe olunacağı ve zararlarınızın mümkün mertebe giderilmesine çalışılacağı Osmanlının halkını koruma düşüncesi ile beyan olunur."⁹⁸

Ermenilerin 25 Haziran günü teslim olmaya dair hiçbir faaliyetleri görülmeince saat 3'de kale Bayramköy sirtlarına yerleştirilen toplarla dövülmeye başlandı.⁹⁹

Ancak Ermeniler başka planlar peşindeydi. Mektupların geliş-gidişleri sırasında bir taraftan da kaleden çıkmaya çalışıyorlardı. 27 Haziran 1915 günü kuşatmayı yarararak kaleden çıkmaya çalıştılar ancak kalenin dışında bekleyen Osmanlı kuvvetlerinin sert karşılığı nedeniyle kaleye geri dönmek zorunda kaldılar.¹⁰⁰

Öte yandan bu süre zarfında Ermeniler için yeni bir sorun baş gösterdi. Savunma için silah ve mühimmatları, yaşayabilmeleri içinse yiyecekleri azaldı. Bu durumda artık önlerinde iki seçenek kalmıştı. Teslim olmak ya da kuşatmayı yarararak kaleden çıkmak...¹⁰¹

Hala bir Ermeni devleti kurabileceklerini düşünen Ermeniler yolladıkları son mektubun süresini beklemeden kuşatmayı yarararak kaleden çıkmaya karar verip, harekete geçtiler. 3 Temmuz 1915 günü sabah saat 3'de (23.10) huruç hareketine giriştiler.¹⁰² İlk hareketlerinde başarılı olamayan Ermeniler bu kez amaçlarına ulaştılar ve Türk mahallelerine doğru saldırıya geçtiler. Ancak mahallelerden içeriye giremediler. Başarılı olamayınca kaleye geri dönmek isteyen Ermeniler kale yolu tutulduğu için kaleye de dönemediler. Bu arada kale ezani saat 9.10 (5.20)'de Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti.¹⁰³ Kaçmaya başlayan Ermeniler Tamzara mahallesine girmek istedilerse de mahalleli onlara karşı koydu ve izin vermedi. Burada da başarılı olamayınca Tamzara ırmağından Kabaktepe mevkiine eski köy sirtlarından Limes (Kıllıbaba) ormanına kaçtılar. Kaçan Ermenileri yakalayıp asileri teslim almak üzere

⁹⁸ a. g. e., sayı 85, s.72-74.

⁹⁹ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 206.

¹⁰⁰ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 207.

¹⁰¹ SARISAMAN, *a.g.m.*, aynı yer.

¹⁰² SARISAMAN, *a.g.m.*, aynı yer.

¹⁰³ SARISAMAN, *a.g.m.*, aynı yer.

Binbaşı Asım Bey komutasında bir müfreze peşlerine düştüyse de 3-4 gün süren bir kovalamacadan sonra Ermeni çeteler kaçmayı başardılar. Kaçan Ermeniler Sivas'a ulaştılar ve burada yaşayan halk ve güvenlik kuvvetlerine saldırmaya başladılar. Buralarda yüzlerce Müslüman öldürüldü.¹⁰⁴

Kaleden kaçan 300 kadar Ermeni'nin dışında kalede kalan Ermeniler teslim alınarak Şebinkarahisar'da güvenlik sağlandı¹⁰⁵ ve Şebinkarahisar'da sadece İkinci Giresun Seyyar Jandarma Taburu bırakılarak kalan Osmanlı kuvvetleri Erzurum'a sevk edildi.¹⁰⁶

İsyan sırasındaki saldırılarda askeri kuvvetlerden ve jandarmadan ikisi subay olmak üzere 84 şehit,140 yaralı ve Müslüman halktan 30 şehit ve 20 yaralı olmuştur. Ermenilerden ise 230 civarında ölü olduğu tespit edilmiştir. İsyanın devam ettiği 25 gün zarfında halk ve hükûmet yüz binlerce lira zarara uğramıştır.¹⁰⁷

İsyan üzerine Osmanlı Hükûmeti'nin dış devletlerdeki siyasi memurlara 12 Temmuz 1915'de çektiği telgraf şöyledir¹⁰⁸ : “Huzurları gerek memleket müdafaası ve gerek istirahatlerinin iyi olması ve dahiliye nokta-i nazarından ilk defa mahzurlu görünen Ermenilerin mezkur mıntıkaları haricine uzaklaştırılmaları hususunda alınan kararlar malumdur.

Düşmanlarımız efkar-ı umumiyei aleyhimize çevirmek için bunu da bir bahane addiyle kendi gazetelerinden başka, maksatlarına alet edindikleri tarafsız memleket gazeteleri vasıtasıyla da hakikatleri saptırmaya çalışmakta ve bu ihtiyat tedbirlerine dair olan en ehemmiyetsiz ve ufak vakayı bile güya bütün sadakatine rağmen Ermeni

¹⁰⁴ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, İstanbul, 1917 , s.279.

¹⁰⁵ Sivas valiliğinin 3. Kolordu Komutanlığına gönderdiği 18-19 Haziran 1915 tarihli mesajda şöyle denilmektedir:

”Şebinkarahisar isyanının bastırıldığı, Ermeniler 800 kadar kadın, erkek ve çocuğun kaleye sığındığı, isyancılardan 200 kadarının silahlı olduğu bildirilmiştir.” SAKARYA, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁰⁶ SARISAMAN, *a.g.m.*, s. 208; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 85, s. 80-81.

¹⁰⁷ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 279, Muammer DEMİREL, “1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, *Şebinkarahisar I. Tarih Ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (30 Haziran-1 Temmuz 2000)*, İstanbul, 2000, s. 88.

¹⁰⁸ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 250.

unsurunun, en ibtidai, en tabii ve en mukaddes hukukuna karşı yapılmış tecavüz şeklinde göstermeye uğraşmaktadırlar.

Hükûmet-i Seniyye'nin ihtilalci Ermenilere karşı yapılmasına mecbur olduğu hareket tarzının acil ve meşru olan lüzumlu şeye dair itiraz edilemeyeceği aşikardır. Vakayı her gün askeriyeye doğru bir çok zaman evvel tertip ve hazırlanmış ve dakik bir surette tatbik ve yapılamakta olan mükemmel bir planın mevcut bulunduğunu isbat ettiği gibi, Ruslarla beraber bize karşı harb eden Ermenilerin bu hareketi dahi mezkur plan teferruatındandır. İş bu haince hareket ve bölücülük vaktiyle ancak harb hattı ve civarında görülmüş olagelmekte iken sonradan harb hattı gerilerinde ve ihtiyat mıntıklarında dahi, görülmeye başlanmıştır. Mesela 2 Haziran tarihinde 500 silahlı Ermeni, kendilerine iltihak eden bir çok asker firarisi hemcinsleriyle beraber Şarki Karahisar şehrinin İslam mahallesine hücum ile hanelere ateş ederek yangın meydana getirmek ve mahalli hükûmetin babacan nasihatleri ve malı mülküne zarar vermelerine rağmen kendilerine iyi davranışlarına mukabil tüfenk ve bombalarla karşılık vermek suretiyle ahaliden asker ve sivil alarak 150 kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Hükûmetin tesirli nasihatlerinin kurtuluş için hiçbir netice vermemesi ve binaenaleyh Haziranın 20'sine¹⁰⁹ kadar kalenin ermeni asilerinin elinde kalması hesabıyla nihayet mahalli hükûmet top ve saire temin edecek alet kullanmaya mecburiyet görmüş ve kendilerini itaat altına almıştır.

Ötede beride vukua gelmekte olan buna benzer hadiseler muhtelif hudutlarda bulunan askeri kıtalardan lüzumlu kuvvetin bölünmesini icab etmekte ve adigeçen hadiselerin vukuundan, sakin ahali dahi tabii zarar görmekte bulunduğundan Hükûmet-i Seniyye Ermeni ihtilalcilere karşı bazı mezkur tedbirleri tatbikten ibaret olup, mezkur komiteciler bu suretle Rusların nüfuzlarından uzaklaştırılmışlar, milli müdafa ve dahi asayiş bozamayacakları bir mıntıkaya gönderilmişlerdir.¹¹⁰

¹⁰⁹ Buradaki tarih Rumî'dir. Rumî 20 Haziran Miladî tarihle 3 Temmuz'a karşılık gelmektedir.

¹¹⁰ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 250-251; Meclis-i Vükelâ Mazbatası bkz. Ek. 3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GİRESUN, SİVAS, ERZURUM ve TRABZON'daki ERMENİ FAALİYETLERİ

I. GİRESUN'DAKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında kurulan Gönüllü Giresun Birliği 37. fırka emrinde Rusları yendi ve Giresun'un alınmasını önledi (14 Şubat 1918). 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından alınması üzerine 17 Mayıs günü Giresun'da büyük bir miting yapıldı. Sadrazama, İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetlerine telgraflar çekilerek Türk topraklarına Yunan kuvvetlerinin asla sahip olamayacakları bildirildi. Bu sırada aldıkları bir haberle eski belediye başkanlarından Kaptan Yorgi'nin oğlunun Hopa'dan Yeşilirmak'a kadar olan Türk toprakları üzerinde bir Pontus devleti kurulması için Londra'ya giderek Lloyd George ile anlaşma yaptığını öğrenince, bölgenin ileri gelenleri Trabzon'da toplandı. Toplantı sonrası "Muhafaza-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin kurulmasına karar verildi. Giresun "uşakları" Yüzbaşı Avni Alpaslan tarafından özel olarak eğitildi. Ankara'da kurulan yeni hükûmetle işbirliği yapan ve bu hükûmeti kabul eden Giresunlular 42. ve 47 alayları kurarak Koçgiri isyanını bastırdılar ve Pontusçu Rumları sindirdiler.¹¹¹

A) 1915 YILI İÇİNDE GİRESUN'DAKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Bu dönemde Giresun iskelesi de en az Trabzon ve Samsun limanları kadar önem arz etmekteydi. Giresun iskelesinde komisyonculuk yapan Vahan Badilyan ve Kel Artin Rusya'dan gelen ve Ermenilere kullanmaları için dağıtılan silahların ulaşmasını ve dağıtımını yönetiyorlardı. Ancak bu işle uğraşılan bir gün vinçten düşen bir saman balyasının dağılması sonucu içinden 400 martin, çok sayıda mavzer tüfekleri ve mermi çıktı. Bu olay Ermenilerin niyetlerini açıkça ortaya koydu. Bu olayın arkasından

¹¹¹ Hamza MALKOÇ, *Giresunlu Osman Ağa*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, 1994, s. 80-85.

ambarlarda yapılan aramalarda çok sayıda tüfek ve cephane ele geçirildi.¹¹² Yine bu bölgede ekonomiyi de ellerinde tutan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin aldığı seferberlik ilanına uymadıkları gibi Müslümanların uymasına da mani olmaya çalıştılar.

Yine 1915 yılı içinde yani I. Dünya Savaşı sırasında Giresun'un bir Rus torpidosu tarafından bombalanması sonucu şehirdeki Ermeniler sevinç gösterileri yaptılar. Şehirdeki Müslüman halkı ve devlet memurlarını küçük düşürmeye çalıştılar.¹¹³

30 Ağustos 1915 günü Giresun ve Tirebolu'ya saldırıda bulunan Rus torpidolarından ikisi Giresun'un batısındaki Ayvasıl, Eriklimanı ve Gazhane'yi bombaladıktan sonra Giresun içlerine kadar yanaşarak Bank-ı Osmani binasını, İskele Polis Karakolu'nu tahrip etti.¹¹⁴

Tirebolu'nun bombalanması sonucu ise iki boş kotra, karada çekili iki kayık, Seliyaz'da on dört kayık, Barabut iskelesindeki iki kayık, Kaledibi ve Kumyalı'da karaya çekilip gizlenmiş kayıklar, Espiye ve Zefre köylerindeki gemiler tahrip edildi. Tirebolu'daki bombardıman yaklaşık bir saat sürdü ve belediye dairesi de hasar gördü.¹¹⁵

Ermeniler Giresun'da da tatsızlıklar çıkardıkları için tehcir kararından sonra bütün Anadolu ve Karadeniz'de olduğu gibi buradan da göç ettirildiler.¹¹⁶

Yöredeki Ermeniler ve Rumlar pek çok karışıklığa sebep olmuşlardır. Bunlara karşı direnişi örgütleyen belediye reisi total Osman Ağa¹¹⁷ önemli faaliyetlerde

¹¹² *Ermeni Komitelerinin...*, s. 177.

¹¹³ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 201.

¹¹⁴ Ayhan YÜKSEL, "Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, Giresun, 1999, s. 234.

¹¹⁵ YÜKSEL, *a.g.e.*, s. 235.

¹¹⁶ İPEK, *a.g.e.*, s. 227.

¹¹⁷ Osman Ağa, 1884 yılında Giresun'un Hacıhüseyin mahallesinde doğdu. Ferudunzade ailesine mensuptu. Balkan Savaşları sırasında babası kendisi için askerlik bedeli ödemiş olsa da bir gönüllü birlik kurarak savaşa katıldı. Savaşta gösterdiği yararlılıklardan ötürü yarbaylık rütbesine kadar yükseldi. Ancak savaş sırasında sağ dizinden yaralanarak "gazi" ünvanını aldı. Giresun'a döndükten bir süre sonra patlak veren I.Dünya Savaşı üzerine yeniden cepheye giden total Osman Ağa, Rusların Harşit çayını

bulundu. Giresun Askerlik Şubesi Başkanı ve Türk dili, kültürü hakkında yazıları olan Hüseyin Avni Bey'de¹¹⁸ mücadelede etkin rol oynadı. Ermenistan sınırına yakın bölgelerde özellikle yaygınlaşan bu saldırılar 1920 yılında doruk noktasına ulaştı.¹¹⁹

geçmelerini engelleyerek Tirebolu'nun işgalini önledi. Osman Ağa savaşın bitmesinin ve Mondros Antlaşması'nın imzalanmasından sonra belediye başkanı olmuştur. Ancak savaşın sona ermesinin ardından had safhaya çıkan Ermeni ve Rum eylemlerine şiddetle karşı koyduğu için Osmanlı Hükûmetine şikayet edilmiştir. Tehcir sırasında yaşanan olaylardan da sorumlu tutulmak istenen Osman Ağa hakkında tutuklama kararı çıkarılınca, Osman Ağa her şeyi bırakarak Şebinkarahisar'a yerleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin her yerinde süregelen işgal Taşkılla'da da kendini gösterip, Yunan heyeti 11 Mayıs 1919 tarihinde Kızılhaç bayrağını asınca Osman Ağa ve arkadaşları işgalci bayrağını indirip yerine Türk bayrağını asarlar. Ayrıca, İzmir'in işgali üzerine bir miting düzenleyerek durumu protesto ederler.

29 Mayıs 1919 tarihinde Havza'da Mustafa Kemal'le buluşan Osman Ağa kendisinden aldığı emirler gereği manevi olarak daha da güçlenmiştir. 8 Temmuz 1919'da hakkındaki tutuklama kararı kaldırılan Osman Ağa Giresun'a dönerek yeniden belediye başkanı ve Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti başkanı oldu. Eylül 1920'de Hüseyin Avni Bey ve Hamdi Bey'le birlikte Giresun Gönüllü Taburu'nu kurdu ve bölgedeki Rum ve Ermeni faaliyetlerini bastırmak için harekete geçti. Bu arada Mustafa Kemal'le görüşen Osman Ağa önce 10 kişilik bir ekibi, daha sonra da 100 kişiyi Mustafa Kemal'i korumak için Ankara'ya göndermiştir. Gedikkaya adlı gazeteyi çıkaran Topal Osman Ağa Ankara'dan aldığı emirler gereği 12 Ocak 1921'de 42. ve 47. gönüllü alaylarının kurulması için çalışmalara başlamıştır. 1921 yılının mart ayında Koçgiri ayaklanmasının bastırılmasında 47. alayın yararlılıkları olmuştur. Topal Osman Ağa, 47. gönüllü alay ile birlikte Sakarya Savaşı'na katılmıştır. Savaşların ona ermesinden kısa bir süre sonra Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in ölümünden sorumlu tutulan Topal Osman Ağa çıkan bir çatışmada hayatını kaybetmiştir.(2 Nisan 1923) Cemal ŞENER, *Topal Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 8-24.

¹¹⁸ Hüseyin Avni Bey 1877 yılında Tirebolu'da dünyaya geldi. Harp okulundan piyade teğmen olarak mezun olduktan sonra 1903 ve 1904 yıllarında Trakya'da faaliyetlerde bulunan Rum ve Bulgar komitelerine karşı mücadele verdi. 1912 yılında Balkan savaşlarına katılan Hüseyin Avni Bey, I.Dünya Savaşı'nda Şark cephesinde bölük ve tabur komutanlıkları yaptı. Daha sonra Giresun Kaymakamlığını ve Giresun Askerlik Şubesi Başkanlığı'nı birlikte yürüttü. 1919 yılında Topal Osman Ağa ve Hamdi Beylerle birlikte Giresun Gönüllü Alaylarını meydana getirdi. 42. alay komutanı olarak Samsun ve Karadeniz kıyı şeridinin iç kısımlarında faaliyet gösterip, Müslüman halka zarar veren Rum çetelere karşı mücadele verdi. Giresun Askerlik Şubesi Başkanlığı görevini yürütürken Türk Dili ve Edebiyatı hakkında yazılar yazan Hüseyin Avni Bey 42. alay komutanı olarak katıldığı Sakarya Savaşı'nda hemen hemen bütün alayla birlikte şehit oldu (30 Ağustos 1921). ŞENER, *a.g.e.*, s. 47-50.

¹¹⁹ MALKOÇ, *a.g.e.*, s. 91.

II. SİVAS VİLAYETİNDEKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Şehir en önemli rolünü Kurtuluş Savaşı'na hazırlık döneminde 4 Eylül 1919'da burada toplanan ve Türk milletinin bağımsızlığı için önemli adımların atıldığı Sivas kongresi ile üstlendi. Kongrede Büyük Millet Meclisi'nin kurulması için çalışmaların hızlanması, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını alması ve cemiyetlerinin tek çatı altında toplanması, geçici bir hükümet kurulması gibi önemli kararlar alındı.¹²⁰

A) 1915 YILINDA SİVAS VİLAYETİ'NDEKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Sivas vilayeti Ermeniler için önem taşıdığından Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde burası önemli olaylara sahne olmuştur. Tanınmış birçok Ermeni çete reisi burada yetişmiş ve yaşamıştır.¹²¹

1908 özgürlüğünün ardından istedikleri gibi seyahat edebilme hakkını kötüye kullanan Ermeni komitacılar köyleri ve kasabaları dolaşmış; "Türklerin meşrutiyetten, hürriyetten amaçları Ermenileri kesmektir. Eşitlik, kardeşlik sözlerine sakın aldanmayın. Ermeniler, hürriyetlerini silah ve bombayla alacaklardır." diyerek propaganda yapmışlardır. Silah tüccarları köylere girerek silah satışı yapmışlardır.¹²²

1894 yılında başlayan isyanlar ve olaylar 1913 yılına gelindiğinde hız kazandı. Ermeni Papazı Kerih'in evinde bulunan silahlar yüzünden tutuklanması Şebinkarahisar Murahhaslığını telaşlandırmış ve pek çok girişimde bulunan Murahhaslık Kerih'i kontrol altında tutma gayreti içinde bulunmuştur. Bu dönemde Hristiyan din adamlarının isyan ve olaylarda birinci derecede rol aldıklarını görüyoruz. Papazlar köyleri dolaşırken "Osmanlılar yenilecekleri bir harbe başladılar. Kısa bir zaman sonra Ruslar cepheden, biz geriden saldıracağız. Size evvelce verilen silahların kullanılma zamanı geldi. Evvelce silah almakta kuşkuluydunuz. Bugün elinizdeki silahların

¹²⁰ Sina AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I., İstanbul, 1983, s. 220-235.

¹²¹ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 107.

¹²² *Ermeni Komitelerinin...*, aynı yer.

yararını göreceksiniz. Silah bulan ve dağıtanları siz yücelteceksiniz”¹²³ demekteydiler. Bu olayların ardından köylerde yapılan aramalarda çok sayıda silah ele geçirildi. Örneğin; Suşehri’nde Ermenilerin yaşadığı köylerde 160 silah bulundu.¹²⁴ Seferberlik öncesi Zara’da Ermeni komite reislerinden Gemisli Tanil ve arkadaşları, Zara ile Hafik ilçeleri arasında bulunan Sakar dağında tarım yapan on iki köylüyü, Karahisar Savcısı Cemal’i ve çok sayıda insanı katlettiler. Yapılan aramalarda 30 adet bomba, 45 parça dinamit, pek çok silah ele geçirildi.¹²⁵ Ayrıca Hafik kazasındaki Göğdinli Paşa Murat’ın izlenmesi sonucu, Horşana köyü girişinde bir yeraltı sığınağında üç sandık silah, altı büyük bomba, birkaç sandık cephane bulundu.¹²⁶ Gürün’de yapılan araştırmalarda 12 bomba, 31 dinamit paketi, 300 kilodan fazla barut, 225 savaş silahı, 714 adi silah, 254 tabanca, 28 yaralayıcı alet; Pürk’te 14’ü mavzer olmak üzere 150 martin, manliher ve gra tüfeği, 10.000’e yakın cephane bulundu.¹²⁷ Bölgede bu araştırmalar yapılırken çok sayıda asker ve jandarmaya saldırıldı, cinayetler işlendi.

Yapılan araştırmalara göre Ermeni komitesi Sivas’ı 3 bölgeye ayırmıştı. Buna göre; birinci bölgeye Sivaslı Murat, ikinci ve üçüncü bölgelere ise tanınmış iki komitacı atanmış ve bu komitacılar aracılığı ile Osmanlı ordusunun gerisinin tutulması amaçlanmıştır. Bunun için Şebinkarahisar, Sivas, Suşehri ve buralara yakın yerlerde 30.000 kişilik bir kuvvet hazırlanmış, çeşitli ikmal maddeleri de buna göre hazır edilmiştir. Ancak Ermeniler vaktinden önce harekete geçince isyan hazırlıkları içinde oldukları meydana çıkmıştır.¹²⁸

I. Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından seferberlik ilan edilmesi üzerine Ermeniler Müslüman halk arasında da propaganda yapmaya başlamışlar, Rusların yakın bir zaman sonra Sivas’ta olacağını bu yüzden erkeklerin askere gitmek yerine ailelerinin başında olmaları gerektiğini savunmuşlardır. Bu propaganda ile Müslüman halkın askerden kaçacağını ümit etmişler, bu sırada asker kaçakları için çıkarılan affa ise

¹²³ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 284.

¹²⁴ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.199-200.

¹²⁵ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 175.

¹²⁶ *Ermeni Komitelerinin...*, aynı yer.

¹²⁷ MAZICI, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹²⁸ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 110.

“korkunun adını af koymuşlar” diyerek tepki göstermişlerdir.¹²⁹

10. ncu Kolordu Komutanlığı'na 3. ncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 27 Mart 1915 tarihli şifrede; “Tokat'ta bir Ermeni'nin evinde silah ve cephane bulunmuş, Sivas'ın Kangal kazasının Ulaş Bucağı'ndaki Ermenilerden silah ele geçirilmiş, Suşehri'nin Pürek köyü Ermenileri 25 Şubat 1915 tarihinde oradan geçen gönüllü ve silahsız Osmanlı askerlerine saldırmış ve ateş açmışlardır. Bu köyde yapılan aramada silah ve mermi ele geçirilmiş, 95 asker kaçağı ile 25 suçlu er yakalanmıştır.”¹³⁰

3. ncü Ordu Komutanı tarafından Başkomutanlığa gönderilen 14 Nisan 1915 tarihli şifrede; “Ermeni Taşnaksutyun Komitesi tarafından Sivas vilayetinde gizli bir ihtilal cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin ana amacı Osmanlı ordusu gerisinde karışıklık çıkarmakla, düşmanın ileri hareketini kolaylaştırmak olduğu ve cemiyet mensuplarının çeşitli silahlarla donatıldığı anlaşılmıştır.”¹³¹

10. ncu Ordu Komutanlığı'nın 20 Nisan 1915 gün ve 1011 sayılı yazısında; “Sivas'ın Horasan köyünde yapılan kaçakların aranmasında bir sandık tüfek, bir sandık bomba ve dinamit; Hafik'in Tuzhisar köyünde 16 sandık silah, 20 adet bomba bulunmuştur. Ermenilerin bir kısmı evlerinde silah, bomba ve dinamit bulundurmakta, bir kısım Ermeni de dağlara çıkarak eşkiyalık yapmaktadırlar.”¹³²

Sivas valiliğinin İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 22/23 Nisan 1915 tarihli şifrede; “Vilayet içinde Ermenilerin toplu olarak bulunduğu yerler, Şebinkarahisar, Suşehri, Hafik, Divriği, Gürün, Gemerek, Amasya, Tokat ve Merzifon'dur. Şimdiye kadar Suşehri'nin Türk köyleri ile civarında ve Hafik'in Tuzhisar, Horasan köylerinde ve merkeze bağlı Olaraş Bucağı'nda yapılan aramalarda pek çok yasak silah ve dinamit bulundu. Ermenilerin bu vilayetten 30.000 kişiyi silahlandırdıkları, bunlardan 15.000 kişinin Rus ordusuna katıldıkları, diğer 15.000 kişinin ise Türk ordusunun başarısızlığı

¹²⁹ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 176.

¹³⁰ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 200.

¹³¹ GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 251.

¹³² İhsan SAKARYA, “İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Türk-Ermeni İlişkilerinin 1. Dünya Savaşı Üzerindeki Etkileri”, *4. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 251.

halinde orduyu geriden tehdit edeceği yakalanan sanıkların ifadesi ile kesinleşmiştir. Taşnak Komitesi mensubu Ermeni çete reisi Murat'ın sığındığı Tuzhisar köyüne gönderilen güvenlik birliği ile Ermeniler arasında çarpışmalar olmuştur.”¹³³

Sivas Valisi Muammer Bey'in 3. ncü Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 18 Nisan 1915 gün ve 1284 sayılı raporda; “Merkez sancağına bağlı birkaç Ermeni köyünde, Ermeni asker kaçaklarının evinde yapılan aramalarda yalnız merkez sancağı içinde binden fazla çeşitli silah, cephane ve dinamit bulunmuştur. Silahı ile birlikte teslim olan kaçaklara iyi davranıldığından yaptıklarına pişman olanlar çoğalmıştır.”denilmiştir.¹³⁴

¹³³ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 200.

¹³⁴ *Belgelerle Ermeni Sorunu* , s. 201.

III. TRABZON VİLAYETİ'NDEKİ ERMENİ OLAYLARI

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Pontusçu Rumlar tarafından Müslüman halka pek çok işkence yapılan bu şehir, 14 Nisan 1916'da Ruslarca işgal edildi. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra geri alındıysa da İtilaf Devletleri burada bir Pontus-Rum Devleti kurulmasını istiyorlardı. Bunun üzerine burada "Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" kuruldu.¹³⁵

A) 1915 YILI İÇİNDE TRABZON VİLAYETİ'NDEKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 8 Ekim 1914 tarihli telgrafta: "Rusya'daki Osmanlı ve Rus Ermenilerinden 800 kişilik bir çete, Rus hükümeti tarafından silahlandırılarak evvelki gece Batum'dan hareket ederek Artvin taraflarına gitmişlerdir. Bunların Artvin ile Ardanuç arasına bölüneceği ve Rus hükümetinin verdiği bağımsızlık vaadi üzerine Osmanlı Devleti ülkesinde güvenliği bozmak; halka, köylere, kentlere ve orduya saldırmak amacıyla kurulduğu ve bu kuvvetlerin mevcudunun 7000'e çıkarılacağı ve sınırlarımıza saldıracakları haber alınmıştır."¹³⁶ denilmektedir.

Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Karadeniz'deki bazı limanlar stratejik önem taşımaktaydılar. Bu bölgedeki Giresun, Samsun ve Trabzon limanları özellikle önemliydi. Çünkü Anadolu'ya Rusya'dan alınarak sokulan silah, cephane için buralar kullanılıyordu. Ticaret eşyası sevk eden büyük tüccarlar kullanılarak silahlar ülkeye sokuluyordu. Ayrıca Ermeni komiteleri başta Rusya olmak üzere kendilerine yardım eden yabancı devletlerle haberleşmek için de bu limanları kullanıyorlardı. Rusya'ya gidip gelen ve Osmanlı Devleti'ni bölmeyi amaçlayan komitacılar İngiliz, Rus ve Fransız bildirilerini vapurlarla getiriyorlar ve komita merkezlerine giderek düşüncelerini anlatıyorlardı.¹³⁷

¹³⁵ Kemal KARADENİZLİ, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara, 1954, s. 15.

¹³⁶ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 176-177.

¹³⁷ MAZICI, *a.g.e.*, s. 25.

Ermeniler Trabzon Vilayeti çevresinde Müslüman ahaliye zulümler ve katliamlar yapmışlardır. Vakfıkebir Kaymakamlığı resmi bir tahkikat yaptırarak bazı sonuçlara ulaşmıştır: Ermeni çetelerinin, Viçe'ye (Beşikdüzü) girişinde, tahsildar Osman Efendi'nin evine sığınan pek çok kadın ve çocuk canavarca şehit edilmişlerdir. Ayrıca, 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından kuşatılan birkaç evin kadın ve çocukları seçilip bir dereye götürülmüşler ve orada hepsi boğazlanmışlardır. Bu vahşetten kurtulabilen yaralı iki kadın iyileştikten sonra, olayı büyük bir üzüntü içinde anlatmışlardır. Of kazasının Kelali köyünden beş kişilik bir Ermeni çetesi, bir kadına jandarmanın gözü önünde tecavüze kalkışmış, kadını müdafaaya kalkışan asker öldürülmüştür. Zavallı kadının ırzına tecavüz edilmiş ve sonra bir yanağı ısırılarak koparılmıştır. Yine, bu canavarlaşan çetelerin, birçok alîmi çeşitli hakaret ve işkencelerle şehit ettikleri; mal, mülk ve davar cinsinden ne bulmuşlarsa hepsini alıp götürdükleri ortaya çıkmıştır.¹³⁸

Trabzon'da yeminle açıklamada bulunan bir çok şahsın ifadesine göre; Of kazasının Lazandos köyüne giren Ermeni çeteleri, halkın isimlerini ve evlerin sayılarını kaydettikten sonra, mevcut eşyanın tamamını Rusya'ya nakletmişlerdir. Köy halkından Dilsizoğlu Ali Osman'ın karısı Yasemin, bütün feryadına rağmen tecavüze uğramış ve kocası da ağır bir şekilde yaralanmıştır.¹³⁹ Yine, Of kazasına bağlı Pervane köyünden Suiçmezoğlu Bican Ağa'nın gözü önünde karısının ırzına tecavüz etmişlerdir. Sonra, her ikisini birden öldürmüşlerdir.¹⁴⁰ Purnak, Büyük Zimle ve Küçük Zimle köyleri halkından kaçamayan kadın ve çocuklar katliamdan geçirilmiştir. Alana köyünde Çakıroğlu Süleyman'ın karısına tecavüz edilmiş; Tellioglu Emin'in, kaza tahsildarlarından Ali'nin, Hacı Mustafaoğlu Mehmet'in, Molla Mahmut'un oğlu asker Mahmut'un ve bir diğer Mahmut'un ailelerinin namusları kirletilmiştir. Kemahçızade Hamit'in, Alioğlu Mehmet'in ve Tabioğlu Hüseyin Ağa'nın kızlarının namusuna tecavüz edilmiş ve Ömeroğlu Osman Efendi öldürülmüştür.¹⁴¹

¹³⁸ URAL, *a.g.e.*, s. 311-312.

¹³⁹ URAL, *a.g.e.*, s. 312.

¹⁴⁰ URAL, *a.g.e.*, s. 312-313.

¹⁴¹ URAL, *a.g.e.*, s. 313.

Rus askerlerine öncülük vazifesi yapan Ermeni çetelerinin mezalimi hakkında, bir çok Müslüman'ın yemin ederek verdikleri ifadelere göre; Yumra nahiyesinin Kalafka köyüne giren Ermeniler, birkaç eve toplanarak gizlenen Kulakoğlu Hüseyin'i karısı Ulviye ve gelini Hüsniye'yi yine Kulakoğlu Ali'yi, karısı Zeliha'yı ve daha bir çok kadın ve çocuğu gizlendikleri evden alıp, köy kenarında ve dağın eteğinde bulunan bir dereye götürmüşlerdir. Erkekleri, kadınların gözleri önünde boğazladıktan sonra kadın ve çocukları da koyun boğazlar gibi kesmişlerdir. Köyde kalan Paslıoğlu Ali'nin 18 yaşındaki kızı Emine'yi, ırzına tecavüz ettikten sonra öldürmüşlerdir. Kardeşi Hatice'nin de yeni doğmuş kız çocuğunu havaya fırlatarak altına süngü tutmuşlar, ve süngüye takarak feci bir şekilde öldürmüşlerdir. Kulak Hasan'ın karısı Emine ile Mevlüde'nin ve 8 yaşındaki kızı Şükrüye'nin namuslarına tecavüz etmişlerdir. İpsala köyünden Alemdaroğlu Hasan, Delibaltaoğlu Hasan, Eyüpzade Mehmet, Hacı Ahmetoğlu Osman'ı ve Hasan Ağa'yı süngülerle öldürmüşlerdir. Bunlardan Hasan Ağa'nın ellerini, kollarını keserek, kendisini canlı olduğu halde ateşe atıp yakmışlardır. Eyüpoğlu Mustafa'nın da çok küçük kızını, namusunu feci bir şekilde kirlettikten sonra şehit etmişlerdir.¹⁴²

Ayrıca 23 Temmuz 1915 günü 3. Ordu Komutanlığı'ndan Başkomutanlığa bir mesaj gönderilmiş ve Ordu ilçesi Ulubey bucağı Kızılin köyünde kale olarak bilinen kayalıkta 300'den fazla Ermeni'nin toplandığı, baskın yapma hazırlığı içinde olduklarının haber alınması üzerine jandarmaların müdahalede buldukları bildirilmiştir.¹⁴³

4 Temmuz 1915'de Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuret'ül-aziz Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede: "Göç ettirilecek Ermenilerin, hükûmetçe zararlı görülen kişilerin aileleriyle birlikte uzaklaştırılmaları ve kendi işleriyle uğraşan tüccar ve esnafın vilayet ve livalar içinde kasabaları değiştirilmek üzere alıkonulmaları..." denilmektedir.¹⁴⁴

¹⁴² *Ermeni Komitelerinin...*, s. 194-195.

¹⁴³ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.233.

¹⁴⁴ M. Galip BAYSAN, *Ermeni Meselesi 1915 Zorunlu Göç (Tehcir Olayı) Nedenleri ve Sonuçları*, Üniversiteliler Ofset, İzmir, 2005, s. 176.

1914-1915 yılları içinde Trabzon vilayetinde kanlı olaylar meydana geldi. Çok sayıda Türk öldürüldü, malları gasp edildi. Türk ordusunun gerisinde tahripler yapıldı. Trabzon, Sivas, Ankara, Elazığ, Diyarbakır gibi şehirlerde askerlere ekmek yapan Ermeni fırıncılar imal ettikleri ekmeklere zehir karıştırarak Türk askerlerini zehirlemeye teşebbüs ettiler.¹⁴⁵

Trabzon vilayeti ahalisinin ve Ordu'nun ihtiyacının karşılanması için büyük ve küçük tonajlı motorlar ve kayıklar, Samsun ve Canik'ten erzak ve zahire taşıyorlardı. Ancak bölgede dolaşan Rus deniz kuvvetleri özellikle de düşman torpidoları bu motor ve kayıklara tacizde bulunuyorlar, tahrip ediyorlardı. I. Dünya Savaşı başlangıcından 1915 yılına kadar yalnızca Trabzon vilayeti sahilinde tahrip edilen, batırılan kayık ve motor sayısı 400'e ulaşmıştı.¹⁴⁶ Ancak tahrip edilen kayık ve motorların yerine yenileri de koyulmadığından erzak ve zahire sevkiyatı durma noktasına geldi.

¹⁴⁵ GAZİGİRAY, *a.g.e.* s. 284-285.

¹⁴⁶ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 201.

IV. ERZURUM VİLAYETİ'NDEKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Erzurum 1828-1829, 1878 ve 1916'da 3 defâ Rus istilâsına mâruz kaldı. Bu istilâlar geçici olmakla berâber Ruslar çok büyük tahribat yaptılar.1917'de Erzurum'u terk ederken şehri Ermeni çetelerine teslim ettiler. Ermeni çetelerinin tahribat ve katliâmı Ruslardan daha korkunç oldu.¹⁴⁷

Doğu Fâtihi Kâzım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri, Erzurum'u Ermeni çetelerinden geri aldığıında Erzurum harâbe hâlinde idi. Ermeni çetelerince binlerce insan katledilmiş, Selçuklu ve Osmanlılara âit târihî eserlerin çoğu imhâ edilmişti. İşgalci kuvvetlerin baskısı ile göç eden halkın bir kısmı yeniden Erzurum'a döndüler. 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresinde, İstiklâl Harbinin ve Millî Mücâdelenin temelleri atıldı.¹⁴⁸

A) 1915 YILINDA ERZURUM VİLAYETİ'NDEKİ ERMENİ FAALİYETLERİ

Erzurum Vilayeti ve çevresi Ermeniler için her dönem önem taşıyordu. Erzurum Vilayeti Ermeniler için oldukça önemliydi çünkü Erzurum, Trabzon-Van yolunun tam ortasında yer alıyordu. Ermeniler silah nakliyatını ve haber alışverişini hem kara yoluyla Kafkasya'dan hem de Trabzon yoluyla Batum, Köstence'den sağlıyorlardı. Bu vilayette meydana gelen olaylarda ve isyanlarda Ruslar yaptıkları yardımlarla her zaman ön planda oldular. Erzurum vilayetindeki olayların en dikkat çekici olanları Erzincan'da meydana geldi.¹⁴⁹

Ermeniler Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önce komiteleri ve başta Patrikhaneleri olmak üzere, hükûmetin savaşa girmesi halinde, alacakları durumu kararlaştırmak için bağımsız bir toplummuş gibi toplantılar düzenlemeye başladılar. Galata'daki Büyük Ermeni Merkez Okulunda, Patrikhanenin görevlendirdiği bir rahip başkanlığında bir kurul, "Birleşmiş Milli Ermeni Kongresi" adı altında

¹⁴⁷ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 390-400.

¹⁴⁸ Cevat DURSUNOĞLU, *Milli Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.6.

¹⁴⁹ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 88-90.

toplantı yaptı.¹⁵⁰ Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesiyle Haziran 1914'te Erzurum da Taşnaksutyun komitesinin sekizinci kongresi toplandı ve iki hafta süren çalışmalarından sonra, Osmanlı Hükûmetine karşı şiddetli mücadeleye girişmeye karar verildi ve bunlar açıkça söylendi ve yapıldı. Buna göre: Askere alınan Ermeniler teker teker veya toplu bir halde, silahlarıyla birlikte ordudan kaçmaya ve Rus ordusuna katılmaya; yurt içinde karışıklık yaratarak Türk askerlerini, köylerini ve ailelerini korumak için memleketlerine dönmeye zorlamaya; propagandalarla Türk askerlerinin moralini bozmaya; seferberlik ve askeri ulaşım düzenini bozarak, asker, erzak ve mühimmat ulaşımını aksatmaya; Rus silahlı kuvvetleri sınırı geçer geçmez silahlı bir ayaklanmayla Türk ordusunu iki ateş arasında bırakmaya, boşaltacakları köylerde kiliselerini, evlerini, yiyeceklerini yakarak ve yangınlar çıkararak Türklere bir şey bırakmamaya ve yabancı devletlere kendilerini zulüm görmüş gibi davranmaya karar verdiler.¹⁵¹

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Ruslar Osmanlı Devleti sınırını geçerek ülke içinde ilerlemeye başladılar. Bu durumdan cesaret alan Ermeniler kongrede aldıkları kararları uygulamaya geçtiler ve saldırılarını arttırdılar.¹⁵²

3 Ağustos 1914'te Osmanlı devletinde seferberlik ilan edildi. Seferberliğin ilan edilmesi ile Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslüman ahali askere alınmak maksadıyla askerlik şubelerine müracaat etti. Ancak bu sırada Erzincan bölgesindeki Ermenilerin yaklaşık dörtte üçü İran ve Rusya sınırından geçip Rusya'ya sığınmışlar ve Rus askeri olmuşlardı. Silah altındaki Ermeniler ise ordudan firar ederek dönüş yolunda rastladıkları masum halka, hastalara ve cepheye sevk edilen erlere saldırmışlardı.¹⁵³ Askerden kaçmak isteyen Ermenilere 46 liralık askeri bedelin yarısı alınarak "diyakosluk"¹⁵⁴ ünvanı verildi. Şehrin bulunan her yerine hatta taş oyuklarına, duvar

¹⁵⁰ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁵¹ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁵² GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁵³ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.170-171.

¹⁵⁴ Diyakos Katoliklerde papazlık rütbesinin bir alt kademesine ulaşmış din adamına verilen ünvanıdır. Mihrapta papaza yada piskopoza yardım eder ve İncil'i okutur. Protestanlarda ise hastaları yoklayan, halktan yardım parası toplayan, kilise aidatlarını yoksullara yardım işinde kullanan görevlidir. Diyakoslar gerekirse görevli kılınabilirler, vaaz verebilirler, izin almak şartı ile vaftiz yapabilirler. *Meydan Larousse*, Meydan Yayınevi, c. 3, İstanbul, 1990, s. 762.

yıkıklarına bile kilise¹⁵⁵ isimleri vererek ve bu kimseleri burada çalışan müstahdem ya da rahip gibi göstererek Ermeni erkeklerini askerden muaf etmeye çalıştılar.¹⁵⁶

Ermeniler kocaları askerde olan Türk kadınlarını ve çocuklarını da taciz ederek, onları tedirgin etmeye çalıştılar.¹⁵⁷

Erzincan Ermeniler tarafından bomba deposu haline getirildi. Surp Agop Kilisesi'nden çıkartılan bir bombanın patlaması ile diğer bombalar da patlayınca olay açığa çıktı. Böylece bomba ve silahların kiliselerde saklandığı anlaşıldı. Yapılan araştırmalar sonucu bazı evlerin mahzenlerinde ve Erzincan Murahhasahanesi'nde¹⁵⁸ yakalanan firari sayısı binden fazlaydı.¹⁵⁹

Seferberliğin başlaması üzerine buradaki Ermeniler kasabadaki en az bir yıllık zahire ve gerekli malzemeyi kuyularda ve bu iş için özellikle yaptıkları gizli kiler ve mahzenlerde saklamışlardır. Bunu yapmalarındaki amaç, askerlerin bu zahireden faydalanmasını engellemek ve gerektiğinde bu malzemeleri kendileri ve Ruslar için kullanmaktır.¹⁶⁰

İlerleyen zaman içinde Erzincan'daki olayların önü alınamaz bir hale geldi. Kasaba içinde sebepsiz yere memur ve askerler öldürüldü. Müslüman ahalinin yaşadığı evlere ateş açıldı. Yeraltından evleri birbirine bağlayan dehlizler inşa eden Ermeniler, mangallar ve menfezler de yapmışlardı. Bu durum bir hazırlık içinde olduklarını gösteriyordu.¹⁶¹

Erzincan ile Tercan arasında bulunan Sansa yolunu yapmakta olan işçiler arasında çalışan Ermeniler yol açmak için kullanılan aletleri imha ettiler. Muhafız

¹⁵⁵ Bu kiliselerde düşmanlarımızın başarısı için dua eden Ermeniler, Türk ve Müslüman halkın moralini bozmak için uydurma haberler yayma gayreti içine girdiler. Halkın moralini bozmak için Türk ve Rus olarak ayırdıkları iki horozu dövüşürdüler. Ancak Rus saydıkları horozun yenilmesi üzerine büyük üzüntü yaşadılar.

¹⁵⁶ *Ermeni Komitelerinin...*, s. 88.

¹⁵⁷ GAZİGİRAY, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁵⁸ Murahhasahane, Ermeni Piskopozluğu'na verilen eski isimdir. *Meydan Larousse*, c. 9, s. 69.

¹⁵⁹ *Ermeni Komitelerinin...*, 89-90.

¹⁶⁰ *Ermeni Komitelerinin...*, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁶¹ *Ermeni Komitelerinin...*, *a.g.e.*, s. 90.

askerlerden birkaçını ve kondüktör Fehmi Efendi'yi de katlettiler. Bu olayın arkasından tutuklanan Erzincanlı Papazyan isimli şahıs verdiği ifadede “Üç beş gün daha geçmiş olsaydı komitelerin aldıkları tertibat ile Erzincan'ı tümüyle ateşleyeceklerdi. Bütün Müslümanları Türk, Kürt ayırt etmeksizin doğrayacaklar, askeri tepeleyeceklerdi. Neyse ki hükûmetin uyanık davranışıyla bu gerçekleşmedi.” demişti.¹⁶²

¹⁶² *Ermeni Komitelerinin ...*, s. 165-166.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1915 TEHCİR KARARININ BÖLGEDE UYGULANIŞI

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile büyük bir yükün altına girmişti. Osmanlı hem maddi hem manevi olarak savaşıyordu. Çünkü hazineden ve halkın cebinden çıkan paralar maddi olarak devleti yıkıma uğrattırken, genç nüfusun büyük kısmı da silah altına alınmıştı. 2 milyon 900 bin genç cepheye çağrılmış, bunların 1 milyon 50 bini hayatını kaybetmişti.¹⁶³

Osmanlı Devleti'nin 21 Temmuz 1914'te seferberlik ilan ettikten sonra Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı davranışları değişmeye başladı. O zamana kadar ihanet içinde olsalar da bunu çok da fazla belli etmeyen Ermeniler, isyanlar çıkarmaya, çeteler kurarak Türk ve Müslüman halkı katletmeye, açıkça savaş halinde bulunan Ruslarla işbirliği yapmaya, Türk ordusu içine askerlik yapacakmış gibi girerek ülkeleri için savaşacakları yerde silah kaçırmaya, askerden firar etmeye ve Türk ordusunu arkadan vurmaya başlayınca Osmanlı Devleti sert tedbirler almak zorunda kaldı. Tehcir kararı alınmadan önce Ermeni temsilcileri defalarca ikaz edildiler. Enver Paşa, Patriği çağırıp "Ermenilerden sadakat beklerken, onların köy basıp, Müslümanlara ve devlete zarar verdiklerini" hatırlattı. Onlara nasihatle bulunmasını isteyerek eğer hareketlerin sonu gelmezse sıkı tedbirler alınacağını belirtti.¹⁶⁴ Talat Paşa ise Erzurum Milletvekili Vartkes Efendi ve Patriği uyarmıştır.¹⁶⁵

Ancak Ermeniler ihanetten vazgeçmeyince 24 Nisan 1915'te bazı tedbirler alındı. Vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yollanarak Ermeni komite

¹⁶³ SEVİNÇ, *a.g.e.*, s. 256; Kemal ARI, *I. Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 9.

¹⁶⁴ SEVİNÇ, *a.g.e.*, s.262.

¹⁶⁵ Alpay KABACALI, *Talat Paşa'nın Anıları*, İstanbul, 2002, s. 88.

merkezlerinin kapatılması, evraklara el konulması ve elebaşlarının tutuklanması istenildi.¹⁶⁶ Tamimde yer alan diğer kararlar:

- 1- 16-55 yaş arasındaki Ermeniler, dışarıdan içeriye; içeriden dışarıya çıkamayacaklar,
- 2- Haberleşme Türkçe yapılacak,
- 3- Ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacaklar,
- 4- Ermeni gazeteleri kapatılacaktı.¹⁶⁷

Ancak sorunların yine de önüne geçilemedi. Artık, ülke içindeki asayiş sağlamanın tek yolu Ermenileri buldukları yerlerden çıkararak başka yerlere göçe zorlamaktı. Osmanlı Devleti Ermenileri daha sakin, isyan çıkaramayacakları yerlere yollayarak sorunların önüne geçebileceklerini düşünüyordu.

Tehcir Kanunu'nun resmi gerekçesi, İçişleri Bakanı Talat Bey'in 26 Mayıs 1915'te Başbakanlığa gönderdiği 270 sayılı tezkerede mevcuttur:

- 1- Harp mntıklarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı, devletin hudutlarını, devlet düşmanlarına karşı korumakla meşgul olan Ordu-yu Hümayun'un hareketini güçleştirmektedir.
- 2- Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmaktadır.
- 3- Düşmanla aynı gayeyi paylaşmakta ve onlarla işbirliği yapmaktadır.
- 4- Ermenilerden bir kısmı düşman saflarına katılmaktadır.
- 5- Yurtiçinde askeri birliklerimize ve masum halka silahlı saldırıda bulunmaktadır.
- 6- Müstahkem mevkileri düşmana göstermektedir.¹⁶⁸

Durumun daha da kötüye gitmesini engellemek için Başkomutanlık Ermenileri göç ettirmeye karar verdi. Çünkü devlet cephelerde meşguldü ve içeriye güvenlik kuvveti ayırmakta sıkıntı çekiyordu. Talat Bey'in tezkereyi Sadarete gönderdiği gün, Başkomutanlık'tan İçişlerine gelen yazıda: Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden,

¹⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994, s.7.

¹⁶⁷ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 223.

¹⁶⁸ M. Hanefi BOSTAN, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskan Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:57, İstanbul, 1988, s.110-111.

Zeytun'dan ve buna benzer yoğun buldukları yerlerden Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Ancak, Ermeni isyanları durmayınca tehcir kararının alınması zorunlu hale geldi.¹⁶⁹

Bâb-ı Âlî 1916 yılında yayınladığı “Beyaz Kitap”ta Ermeni tehcirinin gerekçesini şöyle anlatır: “Ermeniler hıyanet ettiler. Bu pek bedihidir. Hem de bu hıyaneti lisan, din ve milliyetleri sayesinde muhafaza edebildikleri, her zaman şefkat ve hürmet gördükleri hükümetin, hayat ve istiklali mevzu-ı bahs olduğu müthiş bir harp sırasında arkasından vurmak, can alacak noktalarına kastedmek suretiyle ve muntazam tertibatla yaptılar.¹⁷⁰ Yani Bâb-ı Âlî’ye göre tehcirin sebebi “Ermeni hıyaneti”dir.¹⁷¹

“Tehcir Kanunu” ilk olarak; Kayseri, Amasya, Yozgat, İzmit, Bursa gibi Batı ve Orta Anadolu’da uygulanmak istendiyse de Anadolu’nun pek çok yerinde meydana gelen olaylar sonucu İstanbul da dahil Osmanlı Devleti’nin hiçbir şehrinin güvende olmadığı ortaya çıktı ve karar Adana ve çevresi, Erzurum, Sivas, Trabzon gibi illere de uygulanılmaya mecbur kalındı.¹⁷²

Ermeniler terk ettikleri şehirlerdeki evlerini ve köylerini yakıyorlar, yalnızca Türklerin değil Rumların evlerini ve dükkanlarını da ateşe veriyorlardı. Buralardaki halk işkencelere maruz kalıyor, canından oluyordu. Örneğin; Şebinkarahisar’da Türk mahalleleri ateşe verilip yakıldı. Trabzon’da büyük yangınlar çıkardılar.¹⁷³ General Maslovski Şebinkarahisar’da çıkan isyan üzerine Ermenilerin buradan göç ettirilmelerine karar verildiğini, bir kısım Ermeni’nin memleketin güneyine göç ettirildiğini, ancak gitmek istemeyen Ermenilerin Rusya tarafına kaçtıkları, Türk birliklerini Kılıç Gediği’nde tutunamayacak sayıya indirdiklerini anlatmaktadır.¹⁷⁴

1915 yılının ilk aylarında Rus tehlikesi had safhaya ulaşınca ve Mısır’da İngilizlere seferberlik ilan edilince, güvenlik önlemi olarak, Van, Bitlis ve

¹⁶⁹ Meclis-i Vükelânın Tehcir Kararı, Bkz. Ek. 3.

¹⁷⁰ ÖKE, *a.g.e.*, s.118, SEVİNÇ, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁷¹ GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 275-277.

¹⁷² URAL, *a.g.e.*, s. 354.

¹⁷³ URAL, *a.g.e.*, s. 354-355.

¹⁷⁴ URAL, *a.g.e.*, s. 356.

Erzurum'daki Ermeniler göçe tabi tutuldular. Bu bölgedeki Ermeniler İran'ın kuzeyindeki Musul bölgesinin kasabalarına; Suriye'deki Ermeniler ise daha iç kısımlara yerleştirileceklerdi. Buralarda Ermenilerin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması; güvenliklerinin sağlanması; Ermeni zulmüne uğramış Müslüman halkın tepkilerinden korunması için gerekli önlemler alındı. Ayrıca ayrıldıkları bölgedeki malları kayıt altına alınıyor, satılan mallarının paraları dönüşlerinde iade edilmek üzere garanti altına alınıyor, Ermenilerin boşalttığı evlere ve dükkanlara yerleştirilen Müslümanlar buralara kira veriyordu.¹⁷⁵

Ermenilerin sevki sırasında emir ve talimatların dışında davrananlar Harbiye Nezareti'nce kurulan özel bir soruşturma kurulunca şiddetle cezalandırılmıştır. Divan-ı Harp'te yargılananlar içinde kaymakamlar dahi vardı. Örneğin; Sivas Vilayeti'ne Dahiliye Nezaretinden çekilen 24 Ekim 1915 tarihli şifrede Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in¹⁷⁶ tehcir sırasında usulsüz davrandığı için görevinden alındığı bildirilmiştir. Ayrıca, Aziziye Kaymakamı Hamit Bey¹⁷⁷ ve Suşehri Kaymakamı Fahri Efendi de¹⁷⁸ aynı nedenden görevinden alınmıştır.¹⁷⁹ Sivas'ta 648, Şebinkarahisar Mutasarrıflığında 6 kişi tehcir sırasında Ermenilere kötü davrandığı, rüşvet aldığı gerekçesi ile görevinden alınmıştır.¹⁸⁰

Talat Paşa anılarında göç hareketinin 2 Haziran 1915'de önce Erzurum Vilayeti'nden başladığını, ancak Ermenilerin gönderilmeleri sırasında Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradıklarını, Talat Paşa'nın emri ile ordu komutanlığına bir tabur asker gönderildiğini ve ele geçirilebilen saldırganların kurşuna dizilerek öldürüldüğünü anlatmaktadır. Bölgedeki pek çok şehirde aynı şekilde yargılanmalar, görevden alınmalar olmuştur.

¹⁷⁵ 9 Haziran tarihli şifre:

“Ermenilerin birlikte götürmeyecekleri eşyanın değeri Hükümet tarafından sahiplerine ödeneceğinden terk edilmiş malların korunması ve sahipleri adına açık artırma ile satılması gerekir. Askeriyede çalışanlarla güçsüz kadınların göçlerinin ertelenmesi uygundur.” BAYSAN, *a.g.e.*, s.175.

¹⁷⁶ Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in Azline Dair Belge Bkz. Ek. 4.

¹⁷⁷ Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in Azline Dair Belge Bkz. Ek. 5.

¹⁷⁸ Suşehri Kaymakamı Fahri Efendi'nin Azline Dair Belge Bkz. Ek. 6.

¹⁷⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 116.

¹⁸⁰ SÜSLÜ, *a.g.e.*, s. 147; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 221-222; *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve Devrimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi, Kocaeli, 2001, s.85.

Osmanlı Devleti savaş sırasında yalnızca devlet aleyhine zararlı faaliyetlerde bulunabileceklerin göç ettirilmesi talimatını vermiştir. Yetim çocuklar, kocasını kaybetmiş kadınlar ve devlete zararı olmayacağına inanılan kişilerin göç ettirilmesini istememiştir. Bununla ilgili olarak 22 Haziran 1915 tarihli şifrede: “göçe tabi tutulan Ermeni ailelerinden kimsesiz kalmış 20 yaşına dek kızlarla, 10 yaşına dek erkek çocukları güneye gönderilmeyerek evlatlık olarak ailelere verilmemesi...” der.¹⁸¹

Tehcir sırasında Giresun’dan 328, Sivas’tan 136.084, Trabzon’dan 3400 kişi Sevk ve İskan Kanunu gereği göçe tabi tutulmuştur.¹⁸² Dönüş kararnamesinin çıkmasının ardından Sivas’a 16.000, Şebinkarahisar’a 1000, Trabzon’a 10.000, Erzurum’a ise 1500 kişi dönmüştür.¹⁸³

Tehcirin durdurulmasının ardından Ermenilerin yaşadıkları yerlere dönmelerine izin verilmesi ile buralarda Ermeni zulmü şiddetini artırarak kaldığı yerden devam etmiştir. Ruslardan da kuvvet alan Ermeniler tehcirin intikamını almak için pek çok Müslümanı çeşitli işkencelerle öldürmüşlerdir. Bu saldırılar ancak İstiklal Savaşı’nda Türk kuvvetlerinin gösterdikleri başarılar sonrası Ermenilerin barış yapmaya mecbur kalması ile sona ermiştir.¹⁸⁴

¹⁸¹ BAYSAN, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁸² HALAÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁸³ Hikmet ÖZDEMİR, Kemal ÇİÇEK, Ömer TURAN, Ramazan ÇALIK, Yusuf HALAÇOĞLU, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 79.

¹⁸⁴ İskender YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001, s. 172.

SONUÇ

Şebinkarahisar'da çıkan Ermeni isyanı zorlukla da olsa bastırılmış isyan sırasında pek çok Ermeni ve Türk can vermiştir. Ancak yaşanan bu isyan 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Sevk ve İskan Kanunu'nun ne kadar haklı sebeplere dayandığının en büyük göstergelerinden biridir. Çıkarılan bu kanundan sonra Ermeni halk savaşız bölgelere göç ettirilerek buralarda her hangi bir isyana karışmadan barış içinde yaşamaları temin edilmiştir. Ayrıca bu isyanın tehcirin uygulanmaya başlamasından sonra çıkması, uzun bir hazırlık sonucu meydana geldiğini gösterir.

İsyanların Osmanlı ordusunun savaştığı cephelerden uzak noktalarda patlak vermesi ordunun dağılmasına ve uzun zaman uğraşmasına sebep olmuştur. Eğer Tehcir Kanunu uygulanmamış ve Ermeni halk daha güvenli yerlere göç ettirilmiş olmasaydı çok daha büyük olaylar çıkabilir ve çok sayıda masum ölebilirdi. Osmanlı Devleti bu yola başvurarak çok masraflı bir işe kalkışmış olsa da hem Türkler hem de masum Ermeniler Ermeni çetelerin saldırılarından korunmuş oldu.

"*Millet-i sadıka*" olarak anılan Ermenilerin Şebinkarahisar'da isyan etmesi sonucu burada bulunan masum insanlar hayatlarını kaybetmiş, şehir tanınmayacak bir hale gelmiştir.

Şebinkarahisar'ın bugün bağlı bulunduğu Giresun'da o günlerde bağlı bulunduğu Sivas Vilayeti'nin diğer kazalarında, Sivas Vilayeti'ni komşuları olan Trabzon ve Erzurum Vilayetleri'nde de çeşitli Ermeni faaliyetleri olmuş, şiddetli olaylar meydana gelmiştir. Buralarda meydana gelen olaylar da çeşitli planlar ve propagandalar etkisi ile olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin isyanları bastırması ve Tehcir kararı alması yaşanan olayların sonunu getirmemiştir. 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişi olarak gittiği Samsun'da Milli Mücadele'yi başlatması ile yeni bir sürece girilmiş, Ermenilerle savaş farklı bir boyut kazanmış ve bu savaşları sona erdiren Gümrü

Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bundan sonra farklı bir alanda mücadele başlamış ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti soykırım iddialarıyla zorlanmaya çalışılmıştır. Bu iddialar şu anda da devam etmekte ve ne yazık ki Türkiye Cumhuriyeti ile siyaseten aynı çizgilerde yer alan yakın devletler bile bu iddiaları desteklemektedirler.

KAYNAKLAR

Belgeler:

BOA. DH. ŞFR, no. 58/47

BOA. DH. ŞFR, no. 57/1

BOA. DH. ŞFR, no. 57/105

BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, no. 198/163

BOA. HR. HU, Kr. 108/141

Dergiler:

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Ankara, 1985, sayı 85.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Ankara, 1982, sayı 81.

BİCİK, Mehmet, “Şebinkarahisar”, *Yesevi Sevgi Dergisi*, Ankara, 1999, s.15-17.

BOSTAN, M. Hanefi, I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskan Meselesi ve Bazı Gerçekler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 57, İstanbul, 1988, s. 55-77.

DEMİREL, Muammer, “1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, *Şebinkarahisar I. Tarih Ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (30 Haziran-1 Temmuz 2000)*, İstanbul, 2000, s. 81-88.

ERCAN, Yavuz, 15. ve 16. Yüzyılda Gayrimüslimlerin Hukuk ve İctimai Durumu, Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, Ankara, 1983.

GEDİK, İlhan, “Yeniden Alevlendirilmek İstenen Ermeni “Jenoside-Soykırım” İddiaları Ve Osmanlı Resmi Kayıtları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1998, c. 14, Sayı: 42, s. 707-719.

IŞIKSAL, Turgut, “Ermeni Propagandacılar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 77-78, İstanbul,1974, s. 20-36.

ŞEHİRLİ, Y. Atilla, “Bağımsız Ermeni Devleti’nin Kuruluş Çabaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2001, s. 126-139.

TAŞYÜREK, Muzaffer, “Millet-i Sadıkanın İhaneti”, *Semerkand Dergisi*, İstanbul, Nisan 2002, s. 39-45.

Diğer Eserler:

AKÇORA, Ergünöz, “Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları ve Türk-Ermeni Toplum İlişkilerine Etkileri”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2001, 120-135.

AKGÜN, Seçil, “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde A.B.D.nin Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 330-348.

AKŞİN,Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I., İstanbul, 1983.

ARI, Kemal, I. Dünya Savaşı Kronolojisi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. I., Genelkurmay ATASE Ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1976.

BAYSAN, Galip, *Ermeni Meselesi 1915 Zorunlu Göç (Tehcir Olayı) Nedenleri ve Sonuçları*, Üniversiteler Ofset, İzmir, 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, c. III., Ankara, 1963.

Belgelerle Ermeni Sorunu, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983.

DAGAVARYAN, *Ermeni Tarihi Hakkında Bir Taslak*, Venedik, 1908.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

- ERCAN, Yavuz, “Ermeniler Ve Ermeni Sorunu”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, İstanbul, 1917.
- Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve Devrimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi, Kocaeli, 2001.
- EVLİYA ÇELEBİ (Sadeleştirme: M. Çevik), *Tam Metin Seyahatname*, c. I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993.
- FATSA, Mehmet, *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Giresun Kırsalının Sosyal ve İdari Tarihi*, I. Baskı Giresun Belediyesi Yayınları, Ağustos, 2005.
- GAZİGİRAY, Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985.
- İMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, (Çev. Adnan CEMGİL), Havass Yayını, İstanbul, 1981.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler (1915)*, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara, 2001, s. 18.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Tarihte Ermeni Mezalimi Ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.
- İPEK, Nedim, “Giresun Kazasının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999)*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları no:3, Giresun, 1999, s. 223-232.
- KABACALI, Alpay, *Talat Paşan'ın Anıları*, İstanbul, 2002.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Meselesi*, Dışişleri Yayınları, Ankara, 1971.
- KARADENİZLİ, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara, 1954.
- KARPUZ, Haşim, *Şebinkarahisar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1072, Tanıtma Eserleri Dizisi: 24, Ankara, 1989.

- KHOREN, Moise, de Histoire d'Armenien, c. III., Venedik, 1881.
- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler Ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.
- KODAMAN, Bayram, *II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983.
- MALKOÇ, Hamza, “*Giresunlu Osman Ağa*”, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
- MAZICI, Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1987.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Kitapevi, 3. Baskı, 1998, İstanbul.
- MOLTKE, Helmuth Von (çev.. Hayrullah Örs), *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, 1991.
- ÖZEL, Sabahattin, *Millet-i Sadıka*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÖZDEMİR, Hikmet; ÇİÇEK, Kemal; TURAN, Ömer; ÇALIK, Ramazan, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.
- SAKARYA, İhsan, “İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Türk-Ermeni İlişkilerinin 1. Dünya Savaşı Üzerindeki Etkileri”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 246-265.
- _____, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984

- SARISAMAN, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı’nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996) Bildirileri*, İstanbul, 1997, s. 203-208.
- SEVİNÇ, Necdet, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, İkinci Baskı, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2004.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Erzurum, 1990.
- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdareleri’nin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988.
- ŞENER, Cemal, *Topal Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004.
- ŞİMŞİR, Bilal, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzeri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 92-104.
- TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, *Sultan 2. Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Komitacılar*, İstanbul, 1972.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973.
- URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- YAMAN, Abdullah, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul, 1973.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “XVI-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumuna İçindeki Yeri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 136-149.
- YILMAZ, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001.
- YÜKSEL, Ayhan, “Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal Ve Ekonomik Durum”, *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, Giresun, 1999, s. 233-253.
- Meydan Larousse*, c. 9, Meydan Yayınevi, Ankara, 1990.
- Meydan Larousse*, c. 3, Meydan Yayınevi, Ankara, 1990.